

ประวัติบุคคล
ของ ศาสตราจารย์
พระยาอนุมานราชธน

กรมศิลปากร จัดพิมพ์ 2521

ประวัติบุคคล

ของ

ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐ ปี

ของห้องสมุดอนุมานราชธน

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๑

ประวัติบุคคล ของ ศาสตราจารย์ พระยาอนุนานราชชน

เลขหมู่หนังสือ ๕๒๓.๒๕๕๓

พิมพ์ครั้งแรก ๑,๐๐๐ เล่ม, พ.ศ. ๒๕๒๑

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ จัดพิมพ์

ที่ปรึกษา

นายเดโช สอนานนท์

อธิบดีกรมศิลปากร

นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ

ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ

ผู้รวบรวม

นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์

มูลนิธิเสรียรรโกเศศ-นาคะประทีป

นางสุภาพันธุ์ สุนทรมณี

หัวหน้างานบริการหนังสือ

หอสมุดแห่งชาติ

นายทรงวิทย์ แก้วศรี

บรรณารักษ์ งานบริการหนังสือ

หอสมุดแห่งชาติ

ผู้ออกแบบปก

นายเสรี นิลประพันธ์

หัวหน้างานช่างทั่วไป

กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

มูลนิธิ เสรียรรโกเศศ-นาคะประทีป
Sathirakoses-Nagapradipa Foundation

ChangeFusion
OPENBASE.in.th

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike BY NC SA 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา นำมาไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว็บไซต์จะระบุเป็นอย่างอื่น

คำนำ

วันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๒๑ เป็นวันครบรอบ ๑๐ ปี แห่งการจัดตั้ง หอสมุดอนุমানราชชน ซึ่งตั้งอยู่ชั้นที่สาม ส่วนงานบริการหนังสือ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี หอสมุดแห่งนี้เป็นที่เก็บหนังสือส่วนตัวและของที่ระลึกอื่นๆ ของศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชชน และทางทายาทได้มอบให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร หนังสือส่วนใหญ่เกี่ยวกับเรื่องมานุษยวิทยาภาควัฒนธรรม มีจำนวนทั้งสิ้นขณะนี้ ๓,๔๗๘ เล่ม มีทั้งหนังสือภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

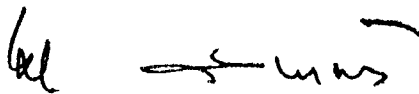
กรมศิลปากรร่วมกับมูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป จัดงานฉลองวันครบรอบ ๑๐ ปี แห่งการจัดตั้งหอสมุดในครั้งนี้ เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงคุณงามความดีและประกาศเกียรติคุณของ ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชชน ให้ปรากฏยิ่งขึ้น โดยจัดให้มีการจัดนิทรรศการ รายการอภิปรายและจัดพิมพ์หนังสือขึ้น ๕ เล่มด้วยกัน เป็นส่วนที่กรมศิลปากรจัดพิมพ์ ๒ เล่ม คือ รวมคำนำของศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชชน เล่มหนึ่ง และประวัติบุคคลของศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชชน อีกเล่มหนึ่ง คือ เล่มที่ปรากฏอยู่

หนังสือเล่มนี้เกิดจากการรวบรวมประวัติบุคคลต่างๆ ที่ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชชน เขียนในหนังสืออนุสรณ์งานศพของบุคคลเหล่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่เคยเป็นผู้ที่คุ้นเคยชอบพอกับท่านหรือครอบครัวของท่าน และผู้ที่เคยร่วมงานกับท่านในระหว่างที่ท่านรับราชการอยู่ที่กรมศุลกากร กรมศิลปากร และในฐานะนายกราชบัณฑิตยสถาน นอกเหนือไปจากประวัติบุคคลต่างๆ ที่

(๒)

ท่านเขียนขึ้น ซึ่งก็อาจเป็นที่สนใจของบุคคลโดยทั่วๆ ไปแล้ว ผู้อ่านก็จะได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับงานของกรมนั้นๆ ในระหว่างที่ท่านและบุคคลนั้นๆ ที่ท่านเขียนถึงยังรับราชการอยู่ หนังสือเล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยอาศัยการรวบรวมและจัดทำของ นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ นางสุภาพันท์ สุนทรมณี และนายทรงวิทย์ แก้วศรี ซึ่งกรมศิลปากรขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย

งานเขียนของศาสตราจารย์ พระยาอนุนามนราชชน ทุกเรื่องล้วนมีคุณค่าสาระเป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าเป็นอันมาก การรวบรวมข้อเขียนของท่านที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่างๆ เข้าเก็บไว้ด้วยกัน เพื่อให้ผู้ศึกษาค้นคว้าได้รับความสะดวก จึงเชื่อว่าจะอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้อ่านพอสมควร และเพื่อเป็นการแสดงกตเวทิตาคุณต่อท่าน กรมศิลปากรร่วมกับมูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป จึงขอเชิญชวนท่านผู้อ่านน้อมรำลึกถึงพระคุณของศาสตราจารย์ พระยาอนุนามนราชชน และขอทุกสัปดาห์บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาครั้งนี้ จงเป็นพลวบ้จยส่งให้ศาสตราจารย์ พระยาอนุนามนราชชน เสดยอัฐวิบุลมณูผล ในทิพยสถาน สมถัมมโนปณิธาน ทุกประการเทอญ

(นายเคโซ สวานนท์)

อธิบดีกรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ

๒๖ ตุลาคม ๒๕๒๑

สารบัญ

หน้า	
(๑)	คำนำ
๑	๑. พระประวัติพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช (ม.จ. พร้อม สนิทวงศ์ ณ อยุธยา)
๑๒	๒. สถิติแก่พระยาอินทรมนตรีศรีจันทรวงุมาร (แฟรนซิส เฮนรี ไยลส์ จิลลันนท์)
๑๗	๓. ประวัติพระนันทาพิธภาณีที่ข้าพเจ้าทราบ
๒๔	๔. รำพึงถึงชีวิตพระสมบัตินิพนธ์ (ม.ล. เลื่อน อิศรางกูร)
๓๖	๕. พระพิมพ์องค์การ (บุตร ชาศยาภา)
๓๘	๖. แง่หนึ่งแห่งชีวิตของพระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล)
๔๒	๗. พระศรีสาคร (ช้อย พันธุมสุต)
๔๔	๘. ประวัติหลวงวิบูลย์ปริชา (ม.ล. ไวยวัฒน์ กุญชร)
๔๙	๙. บาคหลวง เอฟ. เอมีล กอลมเบท์
๕๕	๑๐. คำนำ ประวัตินางโสภณอักษรกิจ (หยิน สมิตศิริ)
๕๘	๑๑. ประวัตีย่อนางสมไสว เหราบัตย์
๖๐	๑๒. ประวัติมหาอำมาตย์ตรี พระยาเทพรัตนนรินทร์ (เคลิ้ม ศรีไชยยันต์)
๖๗	๑๓. ชีวิตพระสารประเสริฐที่ข้าพเจ้ารู้

๑. พระประวัติ

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช

พระยาอนุนานราชชน เรียบเรียง

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช ป.จ; ป.ช; ป.ม.
พระนามเดิม หม่อมเจ้าพร้อม เป็นโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
วงศาธิราชสนิท (ตันสกุล สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) หม่อมพริ้งเป็นมารดา
ประสูติเมื่อวันที่ ๖ เดือน ๙ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑
ณ พระราชวังเดิม คือโรงเรียนนายเรือทุกวันนี้ ซึ่งในเวลานั้นเป็นที่ประทับ
ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อพระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช มีพระชันษาได้ ๑๒ ปี ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนักเรียนหลวงในโรงเรียนพระราชวังนั้นทูลทูลยาน ได้
ทรงศึกษาวิชาอยู่จนจบหลักสูตรของโรงเรียนนั้น ทั้งภาษาไทย และภาษา
อังกฤษ แล้วเสด็จเข้ารับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่
๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ ในตำแหน่งเสมียนเอกกองปลัดบัญชีกลางได้ปีหนึ่ง
ก็เลื่อนขึ้นเป็นนายเวร แล้วเป็นนายเวรพิเศษประจำพระองค์ สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอยู่ในเวลานั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ในปีนี้ได้ตาม
เสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ไปราชการแหลมมะลายู
พม่า และญวน เพื่อตรวจดูการภาษีในประเทศที่ใกล้เคียง เมื่อเสด็จกลับจาก
ราชการต่างประเทศครั้งนั้นแล้ว ได้เลื่อนขึ้นรับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมกอง

บัญชีแบ่งก้อยู่ปีหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ เลื่อนขึ้นเป็นรองอธิบดีกรมสารบัญชี หรือกรมบัญชีกลางในเวลานี้ ใน พ.ศ. นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพไปราชการประเทศยุโรป ในตำแหน่งเลขานุการ นอกจากราชการในตำแหน่งเลขานุการ ได้ทรงเป็นผู้รักษารายเงินจ่ายเงินทำบัญชีการใช้จ่าย กับรวบรวมใบสำคัญต่าง ๆ ส่งมายังกระทรวงพระคลัง ฯ และตรวจการบางอย่าง เช่น การพิมพ์ธนบัตร และใช้ธนบัตรในประเทศต่าง ๆ รายงานส่งมายังกระทรวงพระคลัง ฯ ด้วย ครั้นเสด็จกลับจากราชการพิเศษครั้งนี้แล้ว ถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์ พระราชปิตุลาเจ้า ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วดีวงศ์ ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ ๑ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษ ๑ เป็นกรรมการตรวจราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช พร้อมด้วยพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ หม่อมเจ้าปิยภักดินารถ สุประดิษฐ์พระยานนารถภักดี (เอม ณ มหาชัย) และพระยาพิพิธโกศัยสุวรรย์ (ชม สุวรรณหัตถ์) เป็นอนุกรรมการตรวจบัญชีเงินรายได้รายจ่ายในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนพระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช ขึ้นเป็นอธิบดีกรมศุลกากร

ราชการศุลกากรสมัยที่พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราชมาทรงบัญชาการในครั้งแรก มีลักษณะผิดกว่าที่เป็นอยู่เดิมนั้นมาก เพราะเป็นเวลาหัวต่อหัวเสีย

จากที่จะเปลี่ยนเก่ามาเป็นใหม่ ให้เป็นไปตามแบบแผนที่จัดทำกันอยู่ในต่างประเทศ ย่อมมีอุปสรรคแวดล้อมอยู่มากประการ จะจัดให้ลุล่วงก้าวหน้าไปได้โดยไม่ให้เกิดเป็นเรื่องกระทบกระเทือนขึ้นถึงกับเสียหาย ก็ต้องอาศัยดำเนินการก้าวหน้าให้เหมาะสมแก่ความเป็นไปของกาลสมัย ยกตัวอย่าง การศุลกากรเมื่อครั้งพระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราชแรกมาเป็นอธิบดี การลงบัญญัติมีทั้งที่จัดทำเป็นภาษาไทย ภาษาอังกฤษและภาษาจีน ถ้าจะจัดเปลี่ยนเป็นบัญญัติไทยให้หมด โดยเอาสิ่งแวดล้อมในบัจจุบันเข้าปรับ ดูก็น่าจะทำได้ง่าย แต่ถ้าวาดถึงสมัยนั้น จะไปหาเสมียนพนักงานที่มีความรู้ทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษ และเข้าใจเรื่องการค้าขายของชาวต่างประเทศได้สักกี่คน ที่มีอยู่ก็ไปรับราชการตำแหน่งสูง ๆ เสียหมด ไม่พอใช้ในราชการเสียอีก ที่พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราชได้ทรงดำเนินการแก้ไขกิจการ ของกรมศุลกากรเจริญเรื่อยเป็นลำดับมาอย่างไร มีแจ้งอยู่ในตำนานศุลกากรนั้นแล้ว

ระหว่างที่พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราชทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศุลกากรอยู่นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้

(๑) ยกงานภาษีภายในซึ่งกรมสรรพากรในกระทรวงพระคลัง ฯ จัดการอยู่ มาสมทบเข้าในกรมศุลกากร เรื่องภาษีภายในมีอย่างไร แจ้งอยู่ในตำนานศุลกากรนั้นแล้ว

(๒) จัดซื้อฝิ่นดิบ คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ กระทรวงพระคลัง ฯ ได้ให้กรมศุลกากรเป็นเจ้าหน้าที่จัดซื้อฝิ่นดิบมาเก็บรักษาไว้ สำหรับขายให้แก่ นายอากรฝิ่น และกรมฝิ่นตามจำนวนที่ต้องการ การจัดซื้อฝิ่นดิบและเก็บรักษาฝิ่นดิบไว้ขายให้แก่ นายอากรฝิ่นและกรมฝิ่น ไม่สู้เป็นการยากลำบากสิ่งใด

นัก เพราะมีพ่อค้าทั้งในกรุงเทพ ฯ และสิงคโปร์ อินเดีย ต้องการจะขายฝิ่น ให้แก่กรมศุลกากรมากมายด้วยกัน ฝิ่นที่ต้องการใช้ในประเทศไทยก็ต้องการ ฝิ่นพาราณสีอย่างเดียว ฝิ่นที่ส่งมาทางยูเนนาน (ฝิ่นลิ้นกระบือ) มีบ้างก็เป็น จำนวนน้อย ส่วนฝิ่นพาราณสี รัฐบาลอินเดียจัดตั้งมรรยาทึบออกจำหน่าย มีชนิดและจำนวนน้ำหนักเสมอกันทุกหีบ เป็นการง่ายแก่การตรวจชนิดและ จำนวนฝิ่น และรัฐบาลอินเดียได้นำออกขายทอดตลาดตามจำนวนที่ได้กำหนด ไว้เดือนละครั้ง และได้มีประกาศบอกซื้อผู้ซื้อ ราคาขายและราคาถัวในคราว ที่ได้นำฝิ่นออกขายทอดตลาดทุก ๆ คราว กรมศุลกากรอาจะถือเป็นหลัก สำหรับการพิจารณาราคาฝิ่นที่พ่อค้าบอกขายได้อยู่ทาง ๑ และกรมศุลกากรยัง ได้ทำโทรเลขลับให้กงสุลไทยที่สิงคโปร์และกลักตา บอกราคาฝิ่นในท้องตลาด ที่ขึ้นลงเข้ามาให้ทราบทุกคราวที่มีการเปลี่ยนแปลง แต่โดยเหตุที่ฝิ่นเป็นของ มีราคามาก และราคาในท้องตลาดก็ขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่เสมอ การที่จะรับซื้อฝิ่น รายใด ราคาเท่าไร ก็แล้วแต่อธิบดีกรมศุลกากรจะรับซื้อไว้หรือไม่ และ จะต้องรับตกลง หรือไม่รับตกลงทันที ไม่มีเวลาพอที่จะหารือต่อกระทรวง พระคลัง ฯ ก่อนได้ การรับผิดชอบจึงได้ตกอยู่กับอธิบดีกรมศุลกากรผู้เดียว

อีกประการ ๑ เป็นธรรมชาติของพวกพ่อค้าที่ต้องการขายสินค้าของตนให้ได้ มักไม่เลือกที่จะเป็นการสุจริตหรือทุจริตอย่างไร จึงได้มีพ่อค้า ทั้งในกรุงเทพ ฯ และต่างประเทศ ใ้ถามถึงการที่กรมศุลกากร จะรับซื้อ ฝิ่นดิบด้วยวิธีการอย่างไรมายังอธิบดีกรมศุลกากรมากมาย และที่ได้มาหา สนทนากับตนเองก็มาก เพื่อต้องการทราบว่า การที่กรมศุลกากรจะซื้อฝิ่น จากเขาจะต้องมีข้อตกลงกับอธิบดีกรมศุลกากรอย่างไรบ้าง ข้อที่พวกพ่อค้า ต่าง ๆ ต้องการทราบ หรือปรารถนาจะทำความตกลงนี้ ก็คือ เมื่อกรมศุลกากร

ได้ตกลงรับซื้อฝืนจากพ่อค้าเหล่านั้นแล้ว ผู้ขายจะต้องให้ค่าส่วนลดแก่ผู้ซื้อ
อย่างไรบ้าง และบางคนก็บอกขอให้มาตรง ๆ ก็มี พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์ฯ
ได้ทรงชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจกันทุกคน ว่าไม่ได้ทรงหวังต่อประโยชน์อย่างอื่น
นอกจากประโยชน์ของรัฐบาล ที่จะซื้อฝืนให้ได้ราคาต่ำอย่างเดียว และบาง
คนยังเข้าใจว่าเป็นมารยา และพยายามชี้แจงยืดยาวต่อไปจนต้องพูดเสียตรง ๆ
ว่า ผู้ที่จะขายฝืนให้แก่กรมศุลกากรโดยเข้าใจว่าจะต้องให้สินบนแก่พระองค์
ท่านนั้น เป็นการหมิ่นประมาทต่อตำแหน่งหน้าที่ และทำให้เสียชื่อเสียง
สุจริตของผู้นั้นด้วย จึงต้องยุติและขอโทษ ผู้เรียบเรียงเขียนเรื่องตอน
นี้ไว้ก็เพื่อให้เห็นเป็นนิทศานุภาพในพระเกียรติคุณของพระวรวงศ์เธอใน
พระองค์นั้นไว้ด้วย

ในจำนวน พ.ศ. ๒๔๓๙ กรมศุลกากรได้จัดซื้อฝืนดิบ ๑,๔๔๒ หีบ
เป็นราคา ๑๖,๙๖,๕๔๐ บาท ๒๒ สตางค์ และในปีต่อ ๆ ไปก็ได้จัดซื้อฝืน
ดิบเป็นจำนวนมากบ้างน้อยบ้าง ตามความต้องการของนายอากรฝืนและกรม
ฝืน กับราคาฝืนที่ขึ้น ๆ ลง ๆ เวลาใดที่ฝืนราคาต่ำก็รับซื้อไว้มาก ด้วยฝืน
เป็นของที่เก็บไว้ได้นาน กรมศุลกากรได้จัดซื้อฝืนให้แก่นายอากรฝืนและกรม
ฝืน จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ รวมเป็นเวลา ๒๒ ปี เป็นจำนวนฝืน ๓๖,๐๖๔ หีบ
เป็นราคา ๕๘,๔๐๐,๑๙๓ บาท ๔๘ สตางค์ คิดเฉลี่ยตกเป็นปีละ ๑,๖๓๙ หีบ
เศษ ราคา ๒,๖๕๕,๐๐๘ บาท ๗๙ สตางค์

วิธีการที่กรมศุลกากรจัดซื้อฝืนดิบดังได้เล่ามาข้างต้นนี้ เป็นการยากที่
จะตรวจสอบให้ทราบได้ว่า จะมีการทุจริตอย่างไรบ้างหรือไม่ และความรับ
ผิดชอบมาตกอยู่กับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์หรือราชผู้เดียว เพื่อ

แก่กันการเสียหายข้อนี้ ได้มีพ่อค้าบางคนจะยอมขายฝิ่นให้แก่รัฐบาลไทย ตาม
 ราคาที่รัฐบาลอินเดียได้นำฝิ่นออกขายทอดตลาด คิดเฉลี่ยเป็นราคาแก้วทุก ๆ
 คราวไป แล้วแต่รัฐบาลไทยจะต้องการซื้อฝิ่นในเคื่อนใด พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จึงได้โปรด
 ให้เซอร์วอลเตอร์วิลเลียมสัน ที่ปรึกษาราชการกระทรวงพระคลัง ฯ ในสมัย
 นั้นมาตรวจบัญชีและหนังสือสำคัญต่าง ๆ ในการซื้อฝิ่นที่กรมศุลกากร คิด
 เทียบว่าถ้าจะจัดซื้อฝิ่นดิบตามราคาแก้วที่รัฐบาลอินเดียนำออกขายทอดตลาดจะ
 เป็นทางที่ได้ประโยชน์ดีกว่าวิธีการที่กรมศุลกากรจัดซื้ออยู่หรือไม่ เซอร์วอล-
 เทอร์วิลเลียมสัน ได้มาตรวจบัญชีและหนังสือสำคัญในการจัดซื้อฝิ่นถูกต้อง
 ตลอดแล้ว และได้คิดเทียบราคาฝิ่นที่กรมศุลกากรจัดซื้อ กับราคาแก้วที่รัฐบาล
 อินเดียนำฝิ่นออกขายทอดตลาด ก็ได้ความว่าราคาฝิ่นที่กรมศุลกากรจัดซื้อ ได้
 ราคาต่ำกว่าราคาฝิ่นคิดแก้ว ในเวลาที่รัฐบาลอินเดียนำออกขายทอดตลาดมาก
 ทั้งนี้เพราะกระทรวงพระคลัง ฯ อนุญาตให้กรมศุลกากรจัดซื้อฝิ่นในเวลาที่
 ราคาในท้องตลาดลดต่ำลงได้เป็นจำนวนมากไม่มีกำหนด พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย จึงได้ประทานพระวินิจฉัยว่า เมื่อการจัดซื้อฝิ่นดิบ
 ตามวิธีการที่กรมศุลกากรได้จัดซื้อมาเป็นทางที่ได้ประโยชน์ดี ถึงแม้จะหาทาง
 ตรวจสอบได้ยาก แต่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช เป็นผู้
 ทรงไว้วางพระทัยได้ ยังเป็นผู้จัดซื้ออยู่ ก็ยังไม่ควรจะเปลี่ยนแปลงวิธีจัดซื้อ
 ฝิ่นเป็นซื้อตามราคาแก้ว ที่รัฐบาลอินเดียนำฝิ่นออกขายทอดตลาด และโปรด
 ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช เป็นผู้จัดซื้อฝิ่นดิบตามวิธี
 เดิมต่อมา จนภายหลังกรมศุลกากรได้ทราบว่ รัฐบาลแหลมมะลายูและ
 อินโดจีนได้ตกลงว่าซื้อฝิ่นดิบจากรัฐบาลอินเดียได้โดยตรง ได้หยุดซื้อจาก

พ่อค้าในท้องตลาด กระทรวงพระคลัง ฯ จึงได้ขอให้กระทรวงการต่างประเทศ
ว่าซื้อฝิ่นกับรัฐบาลอินเดียโดยตรง หยุดการซื้อจากพ่อค้ามาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๑
กรมศุลกากรเป็นแต่คอยรับฝิ่นเมื่อเข้ามาถึง และส่งฝิ่นให้แก่กรมฝิ่นมาจนถึง
เวลานี้ นับว่าการจัดซื้อฝิ่นดิบที่ต้องใช้จ่ายเงินมาก ซึ่งพระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิราษ ได้ทรงเป็นเจ้าหน้าที่ทำการฉลองพระเดช
พระคุณมาเป็นเวลานาน ไม่ได้มีการปลงพลาตอย่างใดเกิดขึ้น ถึงแม้จะเป็น
การเล็กน้อยที่มิใคร่จะได้มีผู้ใดคิดถึงก็ดี แต่พระองค์ท่านได้ทรงบันทึกไว้ว่า
ทรงมีความยินดี ที่ได้ทำการนี้ลุล่วงตลอดมาได้

(๓) ยกกรมสุราซึ่งเดิมอยู่ในกรมฝิ่นมารวมอยู่ในกรมศุลกากร เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๒ การจัดเก็บภาษีสุราในสมัยนั้น มีเรื่องยุ่งยากอยู่มาก ผู้เรียบ
เรียงได้เรื่องสุราตอนนั้นจากข้อความที่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อม ฯ ทรง
บันทึกไว้ เห็นว่าเป็นความรู้เกี่ยวกับตำนานการจัดเก็บภาษีสุราส่วนใหญ่
สมควรจะนำมากล่าวไว้ด้วย แต่เป็นเรื่องมีข้อความอยู่มาก จึงได้แยกเป็น
ส่วนหนึ่ง และรวมไว้ในตำนานศุลกากรแล้ว

นอกจากราชการพิเศษ ๓ เรื่อง ดังเล่ามาข้างต้น ยังได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิราษ เป็นตุลาการศาลรับสั่งพิเศษ
และเป็นกรรมการพิจารณาราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกระทรวงพระคลัง ฯ อีก
หลายครั้ง ครั้งหลังที่สุด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้เป็นประธานกรรมการผู้ตรวจ
การใช้จ่ายของรัฐบาล

โดยเหตุที่พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิราษ ได้รับราชการฉลองพระเดช
พระคุณมาในตำแหน่งอธิบดีกรมศุลกากร และทั้งในหน้าที่ราชการพิเศษอัน

เป็นราชการสำคัญและยากยิ่งมาหลายคราวเป็นผลบรรลุล่วงไปได้ด้วยพระปรีชา
สามารถเป็นที่เรียบร้อยสมดังพระราชประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
สถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ทั้งมีสำเนาประกาศตั้งต่อไปนี้

“อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า หม่อมเจ้าพร้อม ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้เข้ารับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๖ และได้ทำการตั้งแต่เป็นเสมียนเอกและ
เลื่อนเป็นนายเวร เป็นเจ้ากรมและเป็นรองอธิบดีกรมสารบัญชี ครั้นวันที่ ๑
เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอธิบดีกรมศุลกากร ในระหว่าง
รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ มาจนบัดนี้ได้เพิ่มงานในกรมศุลกากรขึ้นเป็นลำดับ
คือรวมการภาษีขาเข้าและขาออกเบ็ดเสร็จส่วน ๑ การสรรพภาษีส่วน ๑ การ
จัดซื้อฝิ่นดิบจำหน่ายแก่เจ้าภาษีส่วน ๑ การเก็บภาษีสุราต่างประเทศและภาษี
สุราชั้นในมาสมทบในหน้าที่กรมศุลกากร ได้รับราชการตลอดมาจนบัดนี้

“ส่วนราชการพิเศษ เมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ ได้ตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ไปราชการแหลมมะลายู พะม่าและญวน เมื่อ ร.ศ.
๑๑๐ ได้เป็นเลขานุการตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพ
ไปราชการประเทศยุโรป กับทั้งได้รับราชการเป็นตระลาการศาลรับสั่งพิเศษ
และเป็นกรรมการพิจารณาราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกระทรวงพระคลัง ฯ หลาย
ครั้ง กับในคราวหลังที่สุด คือ ในศกนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้
เป็นประธานกรรมการผู้ตรวจการใช้จ่ายของรัฐบาล อันเป็นหน้าที่ที่มีความ
รับผิดชอบมาก ก็ได้ปฏิบัติราชการในหน้าที่นี้โดยเรียบร้อย นับว่าหม่อมเจ้า
พร้อม เป็นผู้ที่มีปรีชาสามารถรอบรู้ในราชกิจมีความสุจริตจงรักภักดี และ
ซึ่งตรงต่อหน้าที่ราชการอย่างยิ่ง สมควรที่จะทรงยกย่องสถาปนาไว้ในตำแหน่ง

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เพื่อเป็นพะยานแห่งความไว้วางพระราชหฤทัย และเป็นที่เชิดชูพระเกียรติยศแห่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราช-สนิท ได้พระองค์หนึ่ง

“จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้สถาปนาหม่อมเจ้าพร้อม ขึ้นเป็นพระองค์เจ้า ให้มีคำนำหน้าพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช มุสิกนาม ทรงศักดินา ๓๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้านั้น จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลทุกประการเทอญ”

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช ทรงตรากตรำอยู่ด้วยราชการโดยเฉพาะเรื่องการเก็บภาษีสุรา ซึ่งเป็นเรื่องยุ่งยาก ไม่มีเวลาได้ทรงพักผ่อน ในที่สุดก็เริ่มประชวรมีพระอาการเป็นไข้เป็นหลายคราว แต่กระนั้นก็ยังทรงฝืนพระกายเสด็จมารับราชการทั้ง ๆ ที่แพทย์ทูลห้าม เพราะถ้าทอดพระเนตรหนังสือแม่แต่น้อย ก็อาจทำให้พระโรคกลับชดอีกได้ แต่ก็ไม่ทรงยอมทำตามที่แพทย์แนะนำ ตรัสว่าราชการสำคัญกว่า จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๖ จึงประชวรเป็นไข้รากสาด ครั้นพระอาการค่อยทุเลาขึ้นแล้ว ก็กลับทรงรู้สึก ว่าพระเนตรมัวไป แพทย์มีความเห็นว่าเนื่องมาจากพิษไข้ ทำให้พระอวัยวะบางส่วนที่ไม่แข็งแรงกลับมีอาการอ่อนเพลียมากขึ้น เพราะทรงมีพระโรคสาຍพระเนตรอ่อนอยู่แล้ว จึงทรงหยุดพักราชการ เพื่อรักษาพระโรคเป็นเวลาเกือบ ๒ เดือน อาการประชวรทุเลา จึงเสด็จกลับไปรับราชการได้ต่อไป ครึ่งถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ กลับทรงรู้สึกพระเนตรมัวมากขึ้น จึงไม่ได้เสด็จไปรับราชการที่กรมศาลการทรงบัญชาการงานอยู่ทั่ววังบางจาก ส่วนราชการต่าง ๆ ในกรมศาลการ ทรงสั่งให้เจ้าหน้าที่นำไปเสนอที่วังในเวลาเย็น

ทุกวัน เช่นเดียวกับที่เคยเสด็จไปรับราชการประจำอยู่ ณ ที่ว่าการกรมศุลกากร และทรงสั่งการต่าง ๆ ในวันรุ่งขึ้น ไม่มีราชการสิ่งใดค้างค้ำ ถ้าเจ้าหน้าที่ผู้ใดมีราชการ จะมาเฝ้าหาหรือก็โปรดให้มาเฝ้าได้ทุกเวลา การทรงบัญชาการงานอยู่ที่วังเมื่อสมัยประจวบพระเนตร คือ ทรงจัดให้มีผู้อ่านหนังสือถวาย และตรัสบอกให้เขียนเป็นคำสั่งหรือร่างตอบทันที แต่ราชการในแผนกภาษีสุราเวลานั้น กลับมีภาระงานมากขึ้น ด้วยได้ขยายการออกไปในมณฑลต่าง ๆ และตรวจตราจัดการให้ทั่วถึงขึ้น ผู้เรียบเรียงเมื่อครั้งรับราชการอยู่ในกรมศุลกากร ได้เคยนำข้อราชการกรมศุลกากรไปเรียนปฏิบัติ ก็ได้พบพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิศราชทรงงานอยู่ทุกคราว แม้แต่วันหยุดราชการ ได้ทราบว่าการเริ่มงานแต่ ๘ น. ลางคราวก็ถึง ๒๔ น. เมื่อมีงานชุก จะต้องรีบเร่งจัดให้แล้วเสร็จไป เนื่องด้วยทรงมีงานทางแผนกสุรามากขึ้น ไม่มีเวลาจะทรงบัญชางานทางแผนกศุลกากรได้ตลอด มาใน พ.ศ. ๒๔๖๐ กระทรวงพระคลัง ฯ จึงได้ให้พระยาสุพรรณสมบัติ (ติณ บุนนาค) เป็นผู้ทำการแทนอธิบดีกรมศุลกากร แต่ให้รับราชการทางแผนกศุลกากรทางเดียว ราชการสิ่งใดที่มีความสงสัย ก็ให้มาเฝ้าหาหรือก่อน ราชการสิ่งใดซึ่งมีแบบอย่างอยู่แล้ว ก็ให้สั่งการไปได้ทีเดียว แล้วจึงส่งเรื่องถวายไปให้ทรงทราบ แต่ที่เป็นอยู่นี้ก็ในปีแรก ต่อมาในปีหลัง ๆ ราชการแผนกศุลกากรตกเป็นหน้าที่ของพระยาสุพรรณสมบัติบัญชาการโดยลำพัง เป็นการแบ่งเบางานกรมศุลกากรไปได้ส่วนหนึ่ง ครั้นเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุพรรณสมบัติไปเป็นอธิบดีราชทูตประจำราชสำนักกรุงโตเกียวแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชัยสุนทร (ตาล บุนนาค) มาเป็นผู้ทำการแทนอธิบดีกรมศุลกากร จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระ-

วรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิริราช ออกรับพระราชทานเบี้ยบำนาญ จนถึงวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ เริ่มประชวรด้วยพระโรคชักกึกพิการ และสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๒ สิริรวมพระชันษาได้ ๗๒ ปี ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศุลกากรตั้งแต่มีอัตราเงินเดือน ๆ ละ ๒๔๐ บาท มาจนถึงเดือนละ ๑๘๐๐ บาทเป็นที่สุด รวมเวลารับราชการในตำแหน่ง อธิบดีกรมศุลกากร ๓๖ ปี นับว่าผู้ที่เคยดำรงตำแหน่งอธิบดีนานเท่ากับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิริราช เห็นจะมีน้อยท่าน ถ้ารวมเวลาที่ทรงรับราชการอยู่ที่หอรัษฎากรพิพัฒน์กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีก ๖ ปี ก็เป็น ๔๒ ปี.

จากหนังสือ “ตำนานศุลกากร” โดยพระยาอนุমানราช ธน. พระนคร, โรงพิมพ์
พระจันทร์, ๒๔๘๒ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์
อิริราช)

๒. สดุดีแด่ พระยาอินทรมนตรีศรีจันทร์กุมาร

(แฟรนซิส เฮนรี ไคลส์ จิลลันนท์)

ป.ช., ท.จ.ว., ป.ม., ป.ป.ร. ๒ ๗๓๗

การสังเกตหรือพิจารณาใคร่เพื่อให้เข้าใจว่า เป็นคนชนิดไร ท่านเรียกเป็นคำเก่าว่า “อ่านคน” การอ่านคนหรือดูผู้ใดในลักษณะที่กล่าวนี้ อาจดูได้เป็นหลายสถาน ดูโดยอาศัยคุณงามความดีของผู้นั้น ดูโดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่และฐานะของผู้นั้น หรือดูโดยอาศัยปัญญาความรู้และความสามารถของผู้นั้น ว่าทำการงานอย่างไรสำเร็จผลเพียงไหน เมื่อข้าพเจ้ามีหน้าที่ต้องรับภาระให้เป็นผู้เขียนประวัติพระยาอินทรมนตรี ด้วยความขอร้องของมิตรสหาย ซึ่งเคยรับราชการอยู่ในกรมสรรพากร สมัยพระยาอินทรมนตรีเป็นอธิบดีในกรมนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติ และทั้งจะได้มีโอกาสสำแดงปฏิบัติการอันเล็กน้อยของข้าพเจ้าในอุปการะคุณของท่าน ผู้ซึ่งให้ความรู้บางประการแก่ข้าพเจ้า

เมื่อกล่าวถึงพระยาอินทรมนตรี ถ้าว่านในสมัยก่อน พ.ศ. ๒๔๕๕ ขึ้นไป ก็ย่อมเป็นผู้ที่ใครๆ ในวงราชการและในวงแห่งความรู้ โดยเฉพาะสมาคมคณัวิชาแห่งประเทศไทยรู้จักดีว่า พระยาอินทรมนตรีเป็นผู้ที่มีคุณงามความดี มีตำแหน่งหน้าที่และฐานะ และมีปัญญาความรู้ความสามารถเพียงไร ผู้ที่เคยรับราชการอยู่ในกรมสรรพากร สมัยเมื่อท่านเป็นอธิบดีอยู่ บัดนี้กลั้มหายตายจากไปเกือบหมดแล้ว ที่ยังมีชีวิตอยู่ ส่วนมากก็เป็นข้าราชการรุ่นหลัง จึงทราบประวัติของท่านไม่ได้มากนัก แต่ก็เพียงพอพยานให้เห็น

ประจักษ์ในคุณงามความดีอันเป็นบุคลิกลักษณะของท่าน จึงได้ร่วมใจกัน
ตีพิมพ์หนังสือขึ้น เพื่อสำแดงน้ำใจเป็นกตัญญูกตเวทีให้ปรากฏเห็น แม้
จะเป็นสิ่งอันเล็กน้อย และมีเวลากระชั้นหนา แต่กระนั้นก็เป็นเครื่องหมาย
แห่งสารคุณ คือเป็นผู้รู้อุปการะคุณท่าน

ข้าพเจ้าเชื่อว่า ถ้าจะค้นหาประวัติทางราชการของพระยาอินทรมนตรี
จากเอกสารทางราชการที่มีอยู่ ก็จะได้เรื่องราวเป็นอันมาก อันจะเป็น
ประโยชน์แห่งความรู้แก่คนรุ่นหลัง แต่เวลาบังคับไม่ให้มีโอกาสทำเช่นนั้น
ได้ แม้จะสอบถามคนเก่าที่รู้จัก ซึ่งมีอยู่น้อยมาก ก็ไม่มีเวลาจะทำได้ทัน
กลางท่านเมื่อได้พบโดยบังเอิญและสอบถาม ก็ตอบได้แต่ว่า “เจ้าคุณอินทร
มนตรีเป็นคนซื่อตรง” ชักถามมากไปกว่านั้นก็ตอบว่า จะเอารายละเอียดก็จำ
ไม่ได้เสียแล้ว กลางท่านก็บอกว่า “การเก็บภาษีอากรในกรมสรรพากร ส่วน
ใหญ่เจ้าคุณอินทรมนตรี เป็นผู้วางหลักและแบบแผนเป็นอนุสาวรีย์ไว้ให้
แทบทั้งนั้น” มากกว่านั้นไม่ทราบ เมื่อเป็นเช่นนั้นจะให้ข้าพเจ้าผู้เขียนประวัติ
ของท่านได้อย่างไร เพราะข้าพเจ้าไม่เคยรับราชการในกรมสรรพากร ที่รู้จัก
กับท่านก็เพราะข้าพเจ้าเคยรับราชการในกรมศุลกากร ร่วมกระทรวงเดียวกับ
ท่าน คือ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โดยหน้าที่ราชการข้าพเจ้ารู้จักกับท่าน
แล้วจึงผลัดผลมาเป็นรู้จักกันโดยส่วนตัว ในฐานะที่ข้าพเจ้าเวลานั้นยังเป็น
คนหนุ่มอยู่ในวัยปราดเปรี้ยว ท่านมีเมตตาแบ่งความรู้หลายอย่างให้แก่
ข้าพเจ้า จึงเป็นข้อหนึ่งที่รับรองได้ว่า ท่านเป็นผู้ทรงความรู้สูง มีองค์พยาน
ให้เห็นได้จากเรื่องต่าง ๆ ที่ท่านแต่งไว้หลายเรื่องในวารสารของสมาคมค้นคว้า
แห่งประเทศไทย และทั้งท่านก็เคยดำรงตำแหน่งนายกแห่งสมาคมที่กล่าว
นี้ด้วย

กรมสรรพากรแต่เดิมแยกกันเป็นสองกรม คือ กรมสรรพากรในและกรมสรรพากรนอก มีชื่อปรากฏอยู่ในทำเนียบศักดินาพลเรือนสืบมาตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ ในรัชกาลที่ ๕ ทางราชการขอแย้มมิสเตอร์แฟรนซิสไฮลส์จากรัฐบาลอังกฤษมาเป็นเจ้ากรมสรรพากรนอก ขึ้นกระทรวงมหาดไทย เพื่อมาจัดการสรรพากรของประเทศให้เข้าระเบียบแบบแผนตามความเจริญก้าวหน้าแห่งกาลสมัย มิสเตอร์ไฮลส์ขณะนั้นรับราชการอยู่ในประเทศพม่า เมื่อมิสเตอร์ไฮลส์เข้ารับราชการในประเทศไทยได้ ๕ ปี ครบกำหนดเวลาที่เยี่ยมมา ตามปกติมิสเตอร์ไฮลส์จะต้องกลับไปรับราชการของรัฐบาลอังกฤษตามเดิม แต่ทางรัฐบาลไทยเห็นว่า “ถ้าให้ออกไปเวลานี้ คงเป็นอันเสียประโยชน์ของกรมสรรพากร” “เห็นควรจะต้องเอามิสเตอร์ไฮลส์ไว้ต่อไป” (จากพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐) ทางราชการจึงชักชวนให้มิสเตอร์ไฮลส์ลาออกจากราชการอังกฤษมาเป็นข้าราชการในฝ่ายไทยโดยเด็ดขาด มิสเตอร์ไฮลส์ก็ยอมและเป็นข้าราชการไทยแต่นั้นมา ทั้งนี้แสดงว่า มิสเตอร์ไฮลส์มีความสามารถในการตำแหน่งหน้าที่และเป็นประโยชน์แก่กรมสรรพากรของไทยเพียงไร

มิสเตอร์ไฮลส์รับราชการในกรมสรรพากรต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๗ ทรงพระกรุณาโปรดให้มีบรรดาศักดิ์เป็น พระยาอินทรมนตรีศรีจันทรมุขและมียศเป็นมหาอำมาตย์ตรี ชาวต่างประเทศที่มารับราชการในไทย ถ้ามีตำแหน่งราชการที่ต้องบังคับบัญชาคนและเป็นผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัย ก็มักทรงพระกรุณาพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนนางไทย ที่ทำเช่นนั้นมีประโยชน์แก่ราชการอยู่บ้าง โดยเฉพาะเวลาเมื่อได้ออกไปราชการตามหัวเมือง ไทยยังไม่ใคร่รู้จักมิสเตอร์ว่าผิดกับนายนั้นนายนี้ ซึ่งเป็นราษฎรสามัญ เพราะข้าราชการสมัยนั้น ส่วนมากที่มีตำแหน่งสูงก็มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางทั้งนั้น

เพราะฉะนั้น ถ้าข้าราชการชาวต่างประเทศมียศและบรรดาศักดิ์เป็นขุนนาง
 ไปที่ไหนๆ เข้ากับขุนนางไทยได้กลมเกลียว นี่คือเหตุที่ตั้งข้าราชการที่เป็น
 ชาวต่างประเทศมียศและบรรดาศักดิ์เป็นขุนนาง ความจริงทางราชการถ้าจะให้
 ให้มิสเตอร์โยลส์เป็นขุนนางแต่เมื่อครั้งมาเป็นข้าราชการไทยใหม่ๆ หากแต่มี
 กำหนดไว้ว่า ผู้ที่สมควรจะรับพระราชทานสัญญาบัตร จะต้องรับราชการมา
 แล้วไม่น้อยกว่า ๑๐ ปี เหตุนี้ มิสเตอร์โยลส์จึงมาได้รับพระราชทานสัญญา
 บัตรเป็นพระยาอินทรมนตรีต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ รวมกรมสรรพากรนอก ซึ่งขึ้นอยู่ในกระทรวง
 มหาดไทย และกรมสรรพากรใน ซึ่งขึ้นอยู่ในกระทรวงพระนครบาล ขึ้น
 เป็นกรมเดียวกัน เป็นกรมสรรพากร ขึ้นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และ
 โปรดให้พระยาอินทรมนตรีเป็นอธิบดีกรมนี้ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ
 สืบมา ภายหลังพระยาอินทรมนตรีป่วยจักษุถึงมิต แต่ทางราชการยังต้อง
 ประสงค์ให้รับราชการอยู่ต่อไป ทั้งนี้ก็เพราะด้วยความสามารถและคุณงาม
 ความดีของพระยาอินทรมนตรี แต่มีข้อประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่ในสมัยนั้น
 ข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งทรงคุณความสามารถในตำแหน่งหน้าที่ และยังรับ
 ราชการอยู่ ที่มีจักษุมิตอยู่สองท่าน คือ พระยาอินทรมนตรี อธิบดีกรม
 สรรพากร และพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราช อธิบดีกรม
 ศุลกากร ข้าราชการเคยรับราชการอยู่ในกรมศุลกากรในบังคับบัญชาของพระ
 วรวงศ์เธอพระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิธราชมาอย่างใกล้ชิด จึงทราบได้ดีว่า
 ผู้ซึ่งแม้มีจักษุมิต ถ้าทรงคุณความรู้และความสามารถล่งรู้เข้าใจคนและเล่ห์
 เหลี่ยมของการงานมาจัดเจนแล้ว แม้ผู้ที่จักษุไม่มีตลางคนก็สู้ไม่ได้ เพราะ
 ฉะนั้น ข้าราชการไม่ประหลาดใจว่าเหตุไร พระยาอินทรมนตรี เมื่อจักษุ
 มิตแล้ว ยังดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสรรพากรต่อมาได้อีกหลายปี เพิ่งออก

จากราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ โดยได้รับพระราชทานบำนาญเต็มตามอัตราเงินเดือนขั้นสูงสุดของตำแหน่งอธิบดี แต่โดยเหตุที่พระยาอินทรมนตรีได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาเป็นเวลาช้านาน ได้รับความเหน็ดเหนื่อยเป็นประโยชน์ต่อราชการมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จเงินเป็นพิเศษอีกจำนวนหนึ่ง เพื่อทดแทนในความดีความชอบที่รับราชการมาอันเป็นประโยชน์ต่อราชการ เมื่อพระยาอินทรมนตรีออกจากราชการแล้วก็ใช้เวลาว่างแต่งหนังสือและอ่านหนังสือ โดยอาศัยริชาและคนอื่นเป็นผู้เขียนตามคำที่บอกและอ่านให้ฟัง และสนใจเรื่องอันเกี่ยวกับศิลปวิทยาการตลอดมาลงครั้งยังอุสาห์มาที่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อมีผู้สนใจไปไต่ถามความรู้ ท่านก็บอกให้ด้วยความยินดีและเต็มใจ ระยะเวลาๆ เมื่อออกราชการแล้วมีข้าราชการในกรมสรรพากรและผู้ที่รู้จักคุ้นเคยไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนอยู่เสมอ ครั้นนานเวลาเข้า ท่านเหล่านั้นก็ล้มหายตายจากไปตามๆ กัน ในที่สุดมีผู้ไปหาเยี่ยมเยียนเป็นจำนวนน้อยลงทุกที นี่เป็นธรรมดาของโลก ประกอบทั้งความชราทุพพลภาพเข้าครอบงำไปไหนไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ในที่สุดท่านก็ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ ศิริรวมอายุห้าสิบเจ็ดปีได้ ๘๓ ปี ร่างกายเมื่อตายแล้วก็เน่าเปื่อยและสูญไป แต่ความดีที่ท่านนั้นที่ยังเหลืออยู่และสืบไปได้นาน อันเป็นมรดกที่ถาวรตกทอดแก่ลูกหลานและอนุชน จิตว่า พระยาอินทรมนตรีได้กระทำหน้าที่เพื่อนาคตไว้ดีแล้วด้วยประการฉะนี้

พระยาอนูมานรธาธิบดี

๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๔

จากหนังสือ “สดุดีพระยาอินทรมนตรีศรีจันทรมุข (แอฟ. เอช. ไชด์ จิตลานนท์)” กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์ศาสนาศึกษา, ๒๔๙๔ (กรมสรรพากรพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์โท พระยาอินทรมนตรีศรีจันทรมุข)

๓. ประวัติ

พระนานาพิธากษ์ ที่ข้าพเจ้าทราบ

ข้าพเจ้าและพระนานาพิธากษ์ มีความชอบพอสนิทสนมเสมอเป็นญาติที่ใกล้ชิดกัน ครอบครัวของข้าพเจ้าและของพระนานาพิธากษ์ต่างก็มีความรู้สึกเป็นกันเองตลอดมา ทั้งนี้เป็นเพราะอะไรที่ชักนำให้เราชอบกันถึงนั้นญาติทั้งๆ ที่ข้าพเจ้าและคุณพระนานาพิธากษ์ก็ไม่ได้เป็นญาติเกี่ยวข้องกันทางสายโลหิต ตลอดจนอายุอานามก็ต่างกันหลายปี ทั้งนี้เป็นเพราะเราต่างฝ่ายมีความจริงใจและไม่ตรีจิตต่อกัน จึงทำให้คบหากันได้ยั่งยืนตลอดมา อะไรเป็นปัจจัยที่ชักนำให้เรามารู้จักกัน ข้าพเจ้าจะต้องเล่าย้อนขึ้นไปเมื่อสมัยราว ๕๕ ปีล่วงมาแล้ว ในเวลานั้นคุณพระนานาพิธากษ์ และข้าพเจ้าเรียนหนังสือร่วมโรงเรียนเดียวกัน คือโรงเรียนอัสสัมชัญ ครั้นนั้น แม้จะร่วมโรงเรียนและในสมัยเดียวกัน แต่ก็ต่างวัยต่างชั้นเรียน จึงไม่ได้เอาใจใส่ต่อกันเป็นธรรมดา ข้าพเจ้ารู้จักพระนานาพิธากษ์เพียงเห็นเป็นนักเรียนชั้นโตมีรูปร่างหน้าตาอย่างนั้นๆ ว่าชื่อนายตรา ส่วนนายตราจะรู้จักข้าพเจ้าหรือไม่ก็ไม่ทราบ เมื่อนายตราศึกษาอยู่ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ สอบไล่ได้ชั้น ๖ ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดในสมัยนั้นก็ออกจากโรงเรียนไป นับแต่นั้นก็ไม่ได้พบปะกันอีก ชื่อและหน้าตาของนายตราก็ไม่ได้อยู่ในความจำของข้าพเจ้าเพราะไม่มีอะไรเป็นพิเศษที่ควรจำได้

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๑ เมื่อข้าพเจ้าเข้ารับราชการในกรมศุลกากรมาแล้วได้สามปีเศษ นายตราที่เข้ามารับราชการในกรมศุลกากรรวมกองเดียวกัน คือกองรายงาน ซึ่งบัดนี้เป็นกองสถิติ ข้าพเจ้าเวลานั้นมีตำแหน่งเป็นเสมียน

ฝรั่ง และนายตราก็มีตำแหน่งเป็นเสมียนฝรั่งเหมือนกันที่เรียกว่าเสมียนฝรั่ง ไม่ใช่ว่าเป็นฝรั่ง เป็นเพียงเสมียนเขียนหนังสือฝรั่ง อ่านหนังสือฝรั่งได้เท่านั้น สมัยนั้นคนไทยก็รู้ภาษาฝรั่ง โดยเฉพาะภาษาอังกฤษมีจำนวนยังไม่มาก ผู้ที่รู้ก็มักไปรับราชการยังกระทรวงอื่นกรมอื่นเสียหมด แต่กรมศุลกากรมีการงานเกี่ยวกับชาวต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ จึงต้องใช้เจ้าพนักงานที่มีความรู้ภาษาฝรั่ง โดยมากเป็นชาวต่างประเทศมีพวกลูกครึ่งจีนบ้าง และชาวอินเดีย ชาวลังกาเป็นต้น ถ้าผู้ที่จะเข้ารับราชการในกรมศุลกากรจะต้องเป็นเสมียน มีเงินเดือน ๆ ละ ๒๐ บาท หรือ ๓๐ บาท ก็คงหาคนสมัครได้ยาก จึงได้ตั้งตำแหน่งเสมียนฝรั่งขึ้นไว้เป็นกรณีพิเศษมีอัตราเงินเดือนอย่างต่ำเดือนละ ๕๐ บาท จนถึง ๒๐๐ บาท เป็นอย่างสูง ก่อนที่นายตรามาเข้ารับราชการในกรมศุลกากร จะเคยทำงานที่ไหนมาแล้ว ข้าพเจ้าไม่ทราบ ทราบแต่ว่านายตราเคยทำงานอยู่กับบริษัทจักรเย็บผ้าซิงเกอร์ และเพราะตัวมีความรู้เรื่องกิจการค้าขายเกี่ยวกับต่างประเทศ จึงเข้ารับราชการในกรมศุลกากรได้ง่ายในขั้นต้น เป็นเสมียนฝรั่งมีอัตราเงินเดือน ๆ ละ ๗๕ บาท ระยะตอนนั้นข้าพเจ้าและนายตราก็เริ่มจะรู้จักกันมากขึ้น เพราะอยู่ร่วมราชการในกองเดียวกันเป็นเวลาพิเศษ ข้าพเจ้าก็ย้ายไปกองอื่น จนภายหลังย้ายกลับมารับราชการในกองรายงานอีกครั้งหนึ่ง เพื่อระดมกันทำงานซึ่งทางราชการต้องการให้ได้แล้วเสร็จในเวลาอันจำกัดในตอนนั้นนายตราได้แสดงความสามารถและความอดทน ทำงานอย่างไม่คิดเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย คร่ำเคร่งอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่เช้าถึงค่ำทุกวัน ประกอบทั้งเจ้าหน้าที่คนอื่นที่ร่วมงานด้วยเมื่อเห็นนายตราผู้เป็นหัวหน้าทำงานไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยาก และเป็นผู้มีใจโอบอ้อมอารีด้วย ก็มีความรักใคร่ทำงานเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันเป็นสมานฉันท์ งานที่ทางราชการ

มอบหมายไว้ ก็สำเร็จลุล่วงไปได้ทันกำหนดเวลา ข้าพเจ้าซึ่งมีส่วนได้รับมอบหมายเป็นแม่งานครั้งนั้น เมื่อได้ร่วมทำงานกับนายตราอย่างใกล้ชิด ความสนิทชิดชอบกันระหว่างข้าพเจ้ากับนายตราก็เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก และนับแต่นั้นไป ความสนิทชิดชอบกันนั้นนับวันยิ่งกระชับแน่นขึ้นทุกที เพราะความเห็นอกเห็นใจและมีความจริงใจต่อกัน กระทำให้เราทั้งสองขยายวงแห่งความคุ้นเคยออกไปถึงครอบครัวต่อครอบครัวอีกชั้นหนึ่ง ตลอดจนท่านผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายด้วย

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ นายตรา บุณนาค (ซึ่งในตอนนั้นใช้นามสกุลกันแล้ว) ได้เลื่อนตำแหน่งไปเป็นเจ้าพนักงานกองตีดราคา และในปีนั้นเองได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น ร.อ.ท. ชุนชำนาญอักษร และเป็นหลวงชำนาญคดีพิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ มียศเป็นอำมาตย์ตรี และเป็นอำมาตย์โทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระนาถาพิธภาสี เงินเดือนอัตรา ๔๐๐-๕๐๐ บาท เป็นครั้งสุดท้าย ตำแหน่งเจ้าพนักงานกองตีดราคาในกรมศุลกากร ถือกันว่าเป็นตำแหน่งที่ทางราชการไว้วางใจ เพราะด้วยเหตุผลอย่างไรไม่จำเป็นต้องกล่าว ถ้าผู้ใดเป็นเจ้าพนักงานตีดราคาไม่ตั้งอยู่ในคุณธรรมความเที่ยงตรง ก็มักอยู่ในตำแหน่งไม่ได้นาน และอาจเป็นผู้ที่หมดเกียรติก็ได้ เพราะด้วยความประพฤติและการปฏิบัติในหน้าที่ ตลอดจนความเป็นอยู่ของผู้นั้น ซึ่งผิดปรกติที่ควรเป็น ว่าเป็นคนมีเกียรติคุณหรือไม่ พระนาถาพิธภาสีรับราชการอยู่ในตำแหน่งกองตีดราคามานหลายปี จนเข้าเขตอายุชราจึงได้ออกจากราชการตามปรกติ พระนาถาพิธภาสีเคยมีความเป็นอยู่ในชีวิตอย่างไร ก็เป็นอยู่อย่างนั้นไม่เปลี่ยนแปลงเลยไปจนเกินกว่าอัธยาพ เนื่องด้วยมีคุณธรรมความ

เที่ยงตรงในหน้าที่ แม้เมื่อออกราชการนานจนเมื่อมลายชนม์ไปแล้ว บรรดา
พวกพ่อค้าจีนซึ่งเคยติดต่อกับและได้รับความตรงไปตรงมาจากพระนันทพิธภา
ษียังระลึกถึงคุณงามความดีในเรื่องนี้ ต่างมาขอร่วมทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้
แก่พระนันทพิธภาษีอยู่มากราย เป็นองค์พยานได้อย่างดีแก่ผู้ซึ่งประกอบ
กรรมดี ที่สามารถมอบเป็นเกียรติและมรดกแก่ลูกหลาน จะได้ถือเป็นแนว
ปฏิบัติแห่งชีวิตต่อไป ข้าพเจ้าผู้เขียนทราบเรื่องเหล่านี้ได้เป็นอย่างดี ถ้าไม่
กล่าวข้อความตอนนี้เสียเลย ก็จะไม่ให้ความเป็นธรรมแก่ชีวิตของพระนันท
พิธภาษี ข้าพเจ้าจึงได้บันทึกเอาไว้ด้วย

พระนันทพิธภาษีเกิดเมื่อวันที่ ๓^๑ ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๔๓
ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๔ ในสกุลขุนนาค สายสมเด็จพระยา
บรมมหาพิชัยญาติ (ทัต ขุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา ต้นสกุล
ขุนนาค บิดาพระนันทพิธภาษี (ตรา ขุนนาค) คือ พระนันทพิธภาษี
(ชื่น ขุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรพระยานันทพิธภาษี (โต ขุนนาค) และพระยา
นันทพิธภาษี (โต ขุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
เพราะฉะนั้นพระนันทพิธภาษี (ตรา ขุนนาค) จึงเป็นราชินิกุลชั้น ๕
แห่งรัชกาลที่ ๑

มารดาของพระนันทพิธภาษี (ตรา ขุนนาค) ชื่อท่านชื่น สิริวิสูตร
เป็นธิดาพระยาวิสูตรโกษา (ทองอิน) ถ้าข้าพเจ้าจำไม่ผิด ต้นสกุลสิริวิสูตรนี้
เป็นผู้สร้างวัดสิริโอสวรรย์ในคลองบางยี่ขัน เพราะฉะนั้นเมื่อท่านชื่นถึงแก่
กรรมแล้ว พระนันทพิธภาษี จึงได้นำอัฐิของท่านไปบรรจุไว้ที่ในเจดีย์วัดนี้

พระนันทพิธภาษีมีภริยาชื่อเภา ในสกุล ประจิตตานนท์ ได้อยู่ร่วม
ทุกข์สุขกันมาเป็นปีกแผ่นจนแก่เฒ่าชรา แต่ครั้นแล้วคุณนายเภาก็ตายจากไป

ก่อน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ พระนางาพิธภาณี และคุณนายเกษมบุตรรวมตัวกัน ๗ คน คือ

๑. นางตรี บุณนาค ภรรยานายหรรษ์ บุณนาค
๒. นางเตือนตรอง วิเชียรภักดี ภรรยานายเปรมศักดิ์ วิเชียรภักดี
๓. ร.ต.อ. ตรีภ บุณนาค ภรรยาชื่อ นว
๔. นายตริน บุณนาค ภรรยาชื่อ จิตรา
๕. นางโถมทร ว่องส่งสาร ภรรยานายประเสริฐ ว่องส่งสาร
๖. นายไทร บุณนาค (ถึงแก่กรรม)
๗. นายทรง บุณนาค ภรรยาชื่อ สุก

นอกนี้ยังมีบุตรชื่อ ยันต์ บุณนาค อีกคนหนึ่งรวมเป็น ๘ คนด้วยกัน

พระนางาพิธภาณีมีชีวิตเรื่อย ๆ ไม่โลดโผน มีน้ำใจ อดทนและ

หนักแน่นเพราะได้เคยประสบความล้มเหลว ๆ ตอน ๆ มาแล้วในบั้นต้นแห่งชีวิต แม้จะมีความเป็นไปโดยราบรื่นแต่ก็ไม่ตั้งอยู่ในความประมาท จึงได้ตั้งเนื้อตัวขึ้นได้ตามฐานะของผู้ที่ตั้งอยู่ในสัมมาจารี สิ่งที่พระนางาพิธภาณีชอบมากในยามว่างคือ ศิลปแห่งการรับประทานน้ำชาจีน และการเล่นกีฬาหมากรุก ชาชนิดไหนดีหรือเลวอยู่ในระดับไหน เมื่อมองดูและหยิบขี้ตมดูก็รู้ได้แม่นยำ เหตุนี้ไปชาจีนที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ส่วนมากจึงตกเป็นหน้าที่ของพระนางาพิธภาณีเป็นผู้ตราค่าเพื่อเรียกเก็บภาษี ก่อนนี้เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในวัยต้นใคร ๆ ก็นิยมตมน้ำชาจีนกัน ไม่ว่าพระสงฆ์องค์เจ้าหรือใคร ๆ รับแขกก็ด้วยน้ำชาจีนเป็นพื้น และอดบ้านและที่ชาจีน แล้วความนิยมนี้ก็ค่อยเสื่อมไปที่ละน้อย เปลี่ยนเป็นรับแขกด้วยน้ำเย็นกันมากขึ้นโดยลำดับ และกำลังจะเคลื่อนที่มาตมน้ำหวานอดชวด ทั้งนี้เป็นเพราะอะไรก็ต้องว่าเป็นไปตามสมัย

เพราะสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าอะไร ย่อมมีเขต และอายุของสิ่งนั้นเป็นเงื่อนไข ใครจะหนีกฎธรรมดาดังนั้นไปไม่ได้ ถ้าหนีได้ก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในโลกนี้

ว่าถึงกีฬาหมากรุก พระนันทาพิธภามีฝีมืออยู่ในอันดับสูง เมื่อมีงานการใดขึ้น พระนันทาพิธภาก็เชิญผู้มีฝีมือชั้นเยี่ยมมาเล่นหมากรุกแข่งขัน เอาแต้มกันอยู่บ่อย ๆ กระทำให้ข้าพเจ้าพลอยสนใจเรื่องหมากรุกไปด้วย แต่มีฝีมือเท่าเทียมกับผู้ที่มีฝีมือเยี่ยม เมื่อเขาลดแต้มตะแคงเรือให้ข้าพเจ้าตั้งสองลำ บุคลิกลักษณะของพระนันทาพิธภายังมีอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรยกเอามาอ้าง คือเป็นผู้มีใจกว้างขวางกล้าได้กล้าเสียไม่เอาเปรียบใคร คุณธรรมข้อนี้ทำให้พระนันทาพิธภามีผู้ชอบพอและนับถือเป็นจำนวนมาก เพราะมีให้และไม่ใช้เอาแต่ข้างเดียว

ในบั้นท้ายแห่งชีวิต พระนันทาพิธภามีประพัตติตนเป็นผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย คือ เป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนาและวัดที่พระนันทาพิธภามีไปเสมอ คือวัดไทรอำเภอบางขุนเทียน เพราะหลวงพ่อดังนั้นเป็นที่ชอบพอและเคารพนับถือยิ่งของพระนันทาพิธภามี ตอนนั้นข้าพเจ้าและพระนันทาพิธภามีไม่ใคร่ได้พบปะกัน เพราะข้าพเจ้ายังข้องอยู่กับเรื่องของโลกพลดเปลี่ยนไม่หลุดไป คิดว่าถ้าพลดได้ก็จะบวชทีเดียว เพราะเรื่องของโลกนี้ยุ่งมาก เมื่อพลดยังไม่ได้ก็จำเป็นต้องทนเอา ทั่วรู้ ๆ ว่าสิ่งทั้งหลายที่เห็นอยู่ล้วนเป็นมายานึกเห็นไปเท่านั้น ไม่มีที่เรียกว่าจริง พันที่เรียกว่าไม่มีจริงนี้ไป จึงจะมีจริง ซึ่งแม้จะอยู่ห่างไกลไปจากเรา แต่ที่จริงก็มีอยู่ในตัวเราแล้ว หากแต่มายาหรือจะเรียกว่าอวิชชาก็ได้ ที่ยังบีบบังเราไว้ไม่ให้รู้จริงในความจริงที่แท้จริงนี้

บัดนี้พระนันทพิธภาษีกีล่วงลับไปแล้ว ล่วงลับไปก็แต่ร่างกายส่วน
ชีวิตนั้นยังอยู่ เพราะชีวิตเป็นอนันตะไม่มีขอบเขตและไม่มีตาย และชีวิต
ส่วนหนึ่งของพระนันทพิธภาษีกียังอยู่ที่บุตริศา ซึ่งจะเป็นผู้สืบทอดชีวิตอัน
ประกอบด้วยคุณงามความดีของพระนันทพิธภาษาให้ยืนยงคงอยู่ด้วยดีต่อไป
และด้วยอนุภาพแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย ขอให้คุณงามความดีที่บุตริศา
พระนันทพิธภาษาบำเพ็ญมาแล้ว และจะบำเพ็ญต่อไป พร้อมทั้งอันสงฆ์ทั้ง
หลายที่ได้กระทำให้ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพบิดาผู้บังเกิดเกล้าด้วย
ความกตัญญูกตเวที จงเป็นปัจจัยส่งผลแห่งกัลปนาแก่พระนันทพิธภาษา
ตามควรแก่ภพวิสัยโน้นเทอญ

เสริญโกเศศ

๑๓ พ.ค. ๒๔๙๗

จากหนังสือ “เล่าเรื่องในไตรภูมิ” ของ เสริญโกเศศ. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์อุดม, ๒๔๙๓.
๒๓ หน้า. แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระนันทพิธภาษา (ตรา บุนนาค) ณ ฌาปนกิจ
สถานวัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๒๑ ธันวาคม ๒๔๙๓.

๔. รำพึงถึงชีวิตพระสมบัตินิฉัตถ์

(ม.ล. เดือน อิศรางกูร) ต.ช., ต.ม., ว.ป.ร. ชั้น ๕

เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กนึกเร่งให้โตวันโตคืนเพื่อจะได้เป็นผู้ใหญ่ ครั้นโตเป็นหนุ่มมีลูกมีเมียแล้ว ถูกเสนาบดีทักว่า “นี่กว่าเป็นผู้ใหญ่แล้วยังเด็กอยู่ อายุเท่าไรแล้ว” เวลานั้นอายุของข้าพเจ้าได้ ๒๙ ปี ท่านยังกล่าวได้ว่ายังเป็นเด็กอยู่ แสดงว่าท่านนับถือคนเป็นผู้ใหญ่ เมื่อเร่งให้เป็นผู้ใหญ่ไม่ได้ตั้งใจ ข้าพเจ้าจึงไว้หนวดอยู่พักหนึ่ง เพราะความมีหนวดเป็นสมบัติของผู้ชายฝ่ายเดียว ถึงผู้หญิงจะมีหนวดก็มิอย่างเสียไม่ได้ เหตุนี้ถ้าผู้ชายคนใดหนวดยังไม่ขึ้น จึงยังบรรลุมารเป็นเป็นผู้ใหญ่ไม่ได้ สมบูรณ์ครั้นข้าพเจ้าไว้หนวดได้พักหนึ่งก็เลิกไว้ นึกไม่ออกว่าใครเขาขอร้องให้เลิก เพราะว่าคุ้นเคยไป ข้าพเจ้าจึงยอมโกนหนวด และโกนมันมากระทั่งทุกวันนี้เพื่อไม่ให้คุ้นเคย แต่ความคุ้นเคยก็เข้ามาสู่ข้าพเจ้าทั้ง ๆ ที่ยังไม่อยากจะคุ้น ที่ยังไม่อยากจะคุ้น เพราะกลัวพินาศทั้งนี้เห็นพวมหงอกและความกละปลกกละเปลี้ยง ๆ เงิน ๆ ของร่างกาย พุทอะไรก็ซ้า ๆ ซาก ๆ หลง ๆ ลืม ๆ และเชื่องช้าเป็นที่น่าระอาของคนหนุ่ม เหตุนี้คนหนุ่มจึงไม่อยากจะเป็นคนแก่และคนแก่เองก็ไม่อยากแก่ ตกว่าความแก่เป็นสภาพที่ไม่ใคร่ชอบ แต่ถึงจะไม่ชอบความแก่มันก็ต้องมาหา ถ้าท่านเป็นผู้มีอายุยืนนาน เพราะฉะนั้นความแก่และอายุยืนจึงเป็นสิ่งที่คู่กันแยกไม่ได้ ถ้าไม่อยากแก่ก็ต้องเป็นผู้มีอายุสั้น แต่ท่านก็ไม่เอา ยังอยากให้ได้รับคำให้พรขอให้มีความยืนนาน จะได้ประสพความสำราญมีสุขมีสบาย เพราะฉะนั้นเมื่อว่าในแง่ของคนแก่ท่านนี้ที่เป็นผู้มีบุญ เพราะเป็นผู้มีอายุยืน คนหนุ่มคนสาว

จะจัดว่าเป็นผู้มีบุญยังไม่ได้ เพราะยังไม่เป็นคนแก่มีอายุยืนอยากจะเป็นผู้มีบุญ ก็จึงพยายามสร้างสมคุณงามความดี สร้างกำลังพลานามัย ประพฤติแต่สิ่งที่จะส่งเสริมกำลังใจและปัญญาไว้ให้ได้อีก ก็จะเดินทางหนึ่งที่จะทำให้เป็นผู้มีอายุยืนเป็นคนแก่คนมีบุญได้

เท่าที่กล่าวมาแล้วก็เป็นแต่ด้านหนึ่งในแง่ของความแก่ ซึ่งใคร ๆ ก็ปรารถนา แต่ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมีสองด้านเป็นคู่ปฏิบัติกัน เมื่อว่าถึงความแก่ ก็มีแง่ที่ไม่มีใครปรารถนาอยู่เหมือนกัน จำต้องทนเอาเลือกไม่ได้ มีเกิดก็ต้องมีตาย มีสิ่งที่ชอบใจก็มีสิ่งที่ไม่ชอบใจ ตามส่วนคู่เปรียบของมัน แม้เป็นเทวดานางฟ้า ก็หนีความจริงนี้ไปไม่ได้พ้น ข้าพเจ้าในขณะนี้จัดว่ามีความแก่เข้าครอบงำแล้ว เมื่อมีความแก่ก็แปลว่าข้าพเจ้าเป็นคนมีบุญเพราะเป็นผู้มีอายุยืนนาน เมื่อมีอายุยืนนาน ก็ต้องประสบเหตุการณ์สุขและทุกข์ คือสิ่งที่ชอบใจและไม่ชอบใจ ซึ่งเป็นคู่ปฏิบัติต่อกันตามส่วนมากและน้อย ยิ่งกว่าผู้ที่มีอายุน้อยหรือสั้นกว่า และจะต้องเป็นอยู่อย่างนี้เรื่อยไปจนกว่าจะตาย แต่กระนั้นก็ยังเชื่อกันอยู่ว่าจะต้องไปเกิดใหม่ประสบสุขและทุกข์แล้วตายอีก ไม่ในโลกนี้ที่เคยเกิด ก็ในโลกอื่นที่ยังไม่เคยไปเกิด ถ้าไปเกิดใหม่ไม่ประสบสุขและทุกข์เหมือนอย่างข้าพเจ้าประสบอยู่นี้ ซึ่งทางพระท่านเรียกว่าทุกข์สัจย์ ไม่มีที่เรียกว่า สุขสัจย์ใดเมื่อใด เมื่อนั้นข้าพเจ้าก็พ้นโสมโลกสงสารนี้ไปได้ ไม่เวียนว่ายตายเกิดอีก ที่กล่าวนี้เป็นความหวังในอนาคตและเมื่อพลันไปถึงอดีตที่ล่วงมาแล้ว ข้าพเจ้าก็พอใจ ไม่พอใจอยู่ที่แต่ที่เป็นปัจจุบันอยู่ในเวลานี้เท่านั้น เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า “ความสุขนั้นมีแต่ในอดีตและในอนาคต ในปัจจุบันไม่มี” มันจะมีอย่างไรได้เพราะไม่สู้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้เสียเพื่อนรักไปคนหนึ่งคือ “นาคะประทีป” มาบัดนี้ก็เสียเพื่อนรักคือ “ธัญวัน” ไปอีก

คนหนึ่ง เมื่อนึกถึงที่เคยร่วมความเป็นมิตรภาพกันมาในอดีตข้าพเจ้าก็มีความสุข
ใจ แต่เมื่อมานึกถึงในปัจจุบันขณะนี้ ข้าพเจ้าก็สลดใจในความตายของธัญวัน
แล้วก็เป็นที่ธรรมดา หวนมานึกถึงตัวเอง ว่าตนเองก็กำลังเดินทางไปสู่แดน
อันลึกลับไกลเข้าไปทุกที เห็นเพื่อน ๆ หลายคนเดินทางล่วงหน้าไปแล้ว นึก
อย่างนี้ก็ไม่สุขใจ ที่ไม่สุขใจก็เพราะยังไม่อยากตาย แต่ไม่มีทางจะหนีได้
จึงต้องมีความไม่สุขใจ นี่เป็นความคิดของคนแก่ ซึ่งกลัวตายมากกว่าคนหนุ่ม
คนสาว อย่าคิดเลยว่ทำไมคนแก่จึงกลัวตาย เพราะคนแก่รู้แน่ว่าตนเองเป็น
ไม้ไผ่ลี้ผึ้ง อาจตายวันตายพรุ่งลงไปเมื่อไรก็ได้จึงไม่ตั้งอยู่ในความประมาท
ไม่หลงระเหิรอยู่แต่ความสนุก ส่วนคนหนุ่มคนสาวเป็นผู้ไม่กลัวตาย จึงตั้งอยู่
ในความประมาท อาจตายได้เหมือนกันเมื่อยังไม่ทันแก่ ที่กล่าวมานี้กล่าวแต่
เรื่องมีความประมาท ถ้าไม่มีความประมาท ถึงจะสนุกหัวเหวักกันชีวิตอย่างไร
อันเป็นสมบัติโดยธรรมชาติของคนหนุ่มคนสาว ข้าพเจ้าก็เห็นว่าดี เพราะทำ
ชีวิตให้สดชื่นอยู่เสมอ ขออย่างเดียวแต่อย่าตั้งอยู่ในความประมาทให้เกินขอบ
เขตแห่งจรรยาและจารีตประเพณีก็แล้วกัน

ข้าพเจ้าคิดเรื่องตายแต่ในแง่ที่ยังไม่อยากตาย ถ้าคิดอีกแง่หนึ่งถึงเรื่อง
เมื่อตายแล้ว ก็คิดว่าผู้ที่ตายแล้วคือผู้ที่ไม่ตาย เพราะข้าพเจ้าเกิดมาไม่ใช่ว่า
อยู่เฉย ๆ ไม่สร้างอะไร ข้าพเจ้าสร้างทำไมจะไม่สร้าง สร้างไว้มากเหมือนกัน
แต่กระนั้นยังไม่มากเท่ากับที่ธัญวันเพื่อนของข้าพเจ้าสร้างไว้ และเมื่อข้าพเจ้า
ตายไปแล้วก็เชื่อว่ายังไม่ตาย เพราะส่วนสำคัญซึ่งเป็นสาระของข้าพเจ้าจะเข้าไป
ไปแชกซึมอยู่ในผู้ที่ข้าพเจ้าสร้างหรือผู้ที่ข้าพเจ้าให้กำเนิดไว้ โหง่เต้าจื้อช่าง
เขียนมีชื่อเสียงที่สุดของจีนสมัยเมื่อพันปีกว่าล่วงมานี้ มีเรื่องเล่ากันสืบมาว่า
วันหนึ่งกำลังวาดภาพทิวทัศน์เป็นป่าเขาและถ้ำผาขนาดใหญ่ พระเจ้าจักรพรรดิ

หรือฮ่องเต้เสด็จมาทอดพระเนตรชมภาพนั้น ก็รู้สึกจับพระทัยในความงาม
หน้าพิศวงของภาพนั้น ทันใดนั้นโหงเต้าจื้อตบมือขึ้น ปากคำที่ปรากฏอยู่ที่
ภาพก็เผยออกเห็นเป็นช่องลึกเข้าไป แล้วโหงเต้าจื้อก็เดินเข้าไปในถ้ำนั้น
หายสาบสูญไปไม่มีใครพบปะอีก แสดงว่าวิญญาณของโหงเต้าจื้อเข้าไปแทรก
ซึมอยู่ในรูปอันงามหน้าทักหนา ซึ่งตนเป็นผู้ให้กำเนิดหรือสร้างขึ้นไว้ โหงเต้าจื้อ
ถึงจะสาบสูญไป ก็สาบสูญไปแต่ร่างกายเท่านั้นส่วนที่เป็นสสารของร่างกาย
นั้นยังอยู่ หากเข้าไปแทรกซึมอยู่ในภาพอันงามนั้น ข้าพเจ้าคิดว่าลักษณะ
อย่างนั้นไม่มีเฉพาะแต่บุคคล แม้เมื่อว่าถึงส่วนรวมก็มีได้ในลักษณะและทำนอง
เดียวกัน ข้าพเจ้าคิดว่าบัดนี้ธัญวันเพื่อนรักของข้าพเจ้าตายไปแล้ว แต่เมื่อ
กล่าวอีกนัยหนึ่งก็ยังไม่ตายเพราะสสารที่ติงามของธัญวันย่อมแทรกซึมอยู่ในผู้ที่
ธัญวันเป็นผู้ให้กำเนิดหรือสร้างขึ้น

บัดนี้เป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าจะได้มีโอกาสกระทำการปฏิบัติการครั้งสุดท้าย
แก่ผู้เป็นเพื่อนคือธัญวัน โดยเขียนเรื่องชีวิตของธัญวันหรือพระสมปติธัญญผล
ที่ข้าพเจ้ารู้จัก เพื่อเป็นอนุสรณ์ที่เราทั้งสองได้วิสาสะกันมา ร่วมโรงเรียน
ร่วมราชการ และร่วมเที่ยวร่วมสนุกกันมาอย่างใกล้ชิด ดังมีข้อความต่อไปนี้:-

ราว ๕๐ ปีล่วงแล้ว มีชายหนุ่มคนหนึ่งรูปร่างเล็ก ๆ จูงเด็กไว้ผมจุก
รูปร่างสะอิดสะเอ้ง มีผิวพรรณขาวผุดผ่องหน้าเอ็นดูมาส่งโรงเรียนอัสสัมชัญ
ทุกเช้า และรีบกลับไปเมื่อโรงเรียนเลิก เด็กไว้ผมจุกคนนั้นชื่อ คุณเลื่อนและ
ชายหนุ่มคนนั้น ซึ่งข้าพเจ้าทราบภายหลังว่าชื่อคุณเจ็ก เป็นพี่ชายของคุณเลื่อน
คุณเจ็กเป็นไทยไม่ใช่เจ็ก ชื่อเป็นเช่นนั้นเอง เด็กไว้ผมจุกมีชื่อคุณเลื่อนนี้
ได้มาผูกสมัครเป็นเพื่อนร่วมโรงเรียนกับข้าพเจ้าเป็นครั้งแรก และโชคชะตา

ชักนำให้เราเป็นเพื่อนกันมาอย่างใกล้ชิด ต่อมาคุณเลื่อนออกจากโรงเรียน
 อัสสัมชัญ ไปก่อนข้าพเจ้าซึ่งได้ ทราบภายหลังว่า ไปศึกษาต่อที่โรงเรียน
 สอนกุลหลาบอังกฤษที่สุนันทาลัย แล้วไปเรียนต่อที่โรงเรียนแองโกลไชนิสต์เมือง
 สิงคโปร์ สำเร็จการเรียนชั้น ๘ กลับมากรุงเทพฯ แล้วไปเข้าศึกษาในโรงเรียน
 นายร้อยทหารบก เรียนได้เพียงชั้น ๓ ก็ลาออกมาเข้ารับราชการในกระทรวง
 มหาดไทย แล้วย้ายสังกัดมาอยู่กรมศุลกากรเป็นที่สุก เมื่อข้าพเจ้าเข้ารับ
 ราชการร่วมกรมกันอีก คราวนี้ไม่ได้ชื่อ คุณเลื่อน แต่เป็นหม่อมหลวงเลื่อน
 ในทางราชการ แต่เมื่อเรียกออกชื่อกันซึ่งหน้า ก็เรียกกันว่า คุณ คำว่าคุณ
 ใช้เรียกแก่ผู้เป็นโอรสธิดาและนัดดาของหม่อมเจ้าและพระองค์เจ้า ซึ่งเป็น
 พระวรวงศ์เธอและพระวงศ์เธอ ข้าพเจ้าได้ทราบจากท่านผู้ว่า ในรัชกาลที่ ๔
 ทรงพระกรุณาโปรดให้ใช้คำว่า หม่อมราชวงศ์เป็นคำนำหน้าชื่อผู้เป็นโอรส
 ธิดาของหม่อมเจ้าชาย และบุตรของหม่อมราชวงศ์ชายใช้คำนำหน้าชื่อว่า
 หม่อมหลวง แต่สมัยนั้นยังใช้ปนกันอยู่ ส่วนที่ใช้เรียกกันเป็นสามัญ ยังใช้
 คำว่าคุณหรือว่าหม่อมเป็นคำยกย่อง แต่คำหลังมักใช้แก่หม่อมราชวงศ์มากกว่า
 หม่อมหลวง คำว่าหม่อมก็แปลก ใช้เป็นชื่อบรรดาศักดิ์สำหรับหม่อม
 ราชสกุลก็มี เช่นหม่อมเทวธิดาธิดาเดิมแต่โบราณเรียกว่าเจ้า แล้วเปลี่ยน
 เป็นพระเป็นหม่อมและเป็นพระยาราชนิกุลโดยลำดับ ใช้เรียกหญิงที่เป็น
 ภรรยาของเจ้านายและขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์สูงก็มี ยิ่งกว่านั้นหนังสือเรื่อง
 ขุนช้างขุนแผน ตัวขุนแผนหรือขุนช้างเองก็เป็นหม่อมได้ด้วย เห็นจะเรียก
 ยกย่องกันเอง เหมือนอย่างเวลานี้จะเรียกใคร ๆ ว่าคุณหรือ ใช้คุณนำหน้า
 คำอื่น เช่น คุณพ่อ ก็ได้ไม่จำเป็นต้องเป็นหม่อมราชวงศ์หรือหม่อมหลวง

เมื่อหม่อมหลวงเลื่อนมารับราชการ ในกรมศุลกากรแล้วมิตรภาพเดิมที่เคยมีกันอยู่กับข้าพเจ้าก็เริ่มติดต่อกันใหม่และเป็นมิตรภาพที่ยืนยาวกันมาอย่างน่าปลาบ จันทรบาทที่หม่อมหลวงเลื่อนซึ่งในครั้งที่สุด มีบรรดาศักดิ์เป็นพระสมบัตินิพนธ์ผล ได้ล้มเจ็บลง และถึงแก่กรรมลงที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๐๐.๐๒ น. มีอายุครบรอบ ๖๐ ปีพอดี นับแต่วันเกิดถึงวันตายเหลื่อมกันเพียง ๘ นาทีเท่านั้น

พระสมบัตินิพนธ์ผลเกิดที่หลังข้าพเจ้า ๒ ปี คือเกิดวันที่ ๖^๐ ๑๒ ค่ำปีชวด จ.ศ. ๑๒๕๒ ตรงกับวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๓ และข้าพเจ้ารู้ละเอียดต่อไปอีกว่า เกิดเมื่อเวลา ๒ ยาม ๑๐ นาที ที่บ้านวังหลังหน้าวัดระฆังโฆสิตาราม ทำให้จึงทราบวันเกิดของพระสมบัตินิพนธ์ผลได้หมดจด เพราะ “นาคะประทีป” ลอบเอาดวงชะตาของพระสมบัตินิพนธ์ผลไป “ขายกิน” อย่างเดียวกับของข้าพเจ้าที่ถูกเอาไป “ขายกิน” เหมือนกัน คำว่า “ขายกิน” เป็นคำของ “นาคะประทีป” เอง คือนำเอาดวงชะตาของเราทั้งสองและรวมทั้งของ “นาคะประทีป” ด้วย ไปตีพิมพ์ไว้ในหนังสือโลกธาตุ โดยไม่ได้ขออนุญาต หรือบอกให้รู้ตัวก่อน ต่อไปนี้ คือคำทำนายดวงชะตาของพระสมบัตินิพนธ์ผล ที่ปรากฏอยู่ในหนังสือโลกธาตุ

๑. เป็นผู้ได้ยศศักดิ์แต่พอประมาณ
๒. หญิงมักชอบใจ แสดงไปในทางเป็นเจ้าชู้
๓. มีทำทางให้เห็นเป็นเยื่อหยิ่ง
๔. เจรจาอ่อนหวาน แต่กระแสนเสียงมักจะกร้าว
๕. ความรู้ไม่ทำให้ตัวเด่น ถึงจะมีก็เป็นปานกลาง

๖. บริวาร-มหากักร ช่วยเหลือดี แต่เป็นกาลกรณีมักหัวหาญ
หรือกร้าวไป
๗. อายุ-มักยืนยาว แต่มีโรคประจำกาย เพราะอายุเป็นตนุด้วย
๘. เกษ-เป็นวินาศนัลลัคนา จึงมีอำนาจไม่เด่น
๙. ศรี-มีก็เก็บไม่ค่อยคง เพราะเป็นนิจ มักแสดงท่าภูมิอยู่เสมอ
เพราะเป็นมหาอุจและเป็นโยค
๑๐. มล-เป็น ๑๒ แก่ลัคนา หลักฐานก่อนข้างจะหละหลวม
๑๑. อุตสาห-เป็นนิจ พริยภาพไม่ถาวร
๑๒. มนตรี-เป็นกาลกรณีและเป็นนิจ ที่พึงให้คุณที่อยู่แต่ไม่ยึดถือ
เพราะมนตรีเป็นนิจอีกตัวหนึ่ง
๑๓. กาลกรณี-เป็นนิจ ชอบสงวนเกียรติศักดิ์ สัตว์ถึงจะมีก็หายไป
เอง
๑๔. ภูมิพี-เป็นมหาอุจ น่าจะมั่งมี แต่เป็นคู่สมพลกับนิจ จึงถ่วง
ให้ทรมาลง
๑๕. สุหัชช-มหากักร มักชอบมีเพื่อนต่างเพศ
๑๖. พันธ-เพียงเป็นโยค ญาติเกือกุลพอประมาณ

คำทำนายข้างบนนี้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระสมบัตริญาณผล ผู้ที่
คุ้นเคยกับพระสมบัตริญาณผลจะเห็นว่า เป็นคำทำนายที่ถูกต้องมากกว่าผิด
เพราะฉะนั้น ลักษณะอุปนิสัยใจคอ และความเป็นไปได้ในชีวิตของพระสมบัตริ-
ญาณผลอันเป็นบุคคลลักษณะเป็นอย่างไร มีแจ้งอยู่ในคำทำนายข้างบนนี้
ซึ่งทำนายไว้ถูกต้องมากกว่าผิด เพราะเป็นพรหมลิขิตกำหนดมาอย่างนั้น

เมื่อข้าพเจ้าเข้ารับราชการ ยังได้ทันเห็นบิดาของพระสมบัตินิธิญาณผล คือหลวงสมบัตินิธิญาณผล (ม.ร.ว.เผือก อิศรางกูร) เพราะท่านรับราชการอยู่ในกรมศุลกากรเหมือนกัน แต่เห็นไม่สู้เข้าท่านก็ถึงแก่กรรมไป บิดาพระสมบัตินิธิญาณผล เป็นบุตรหม่อมเจ้าโสภณ ซึ่งเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราหารักษ์ ซึ่งเป็นต้นสกุล อิศรางกูร ณ อยุธยา ส่วนมารดาของพระสมบัตินิธิญาณผล ชื่อรว แม่ท่านจะมีอายุยืนยาวต่อมา แต่ข้าพเจ้าก็ไม่รู้จัก นอกจากข้าพเจ้าและ “นาคะประทีป” ได้ร่วมกันแต่งหนังสือลัทธิของเพื่อนตอน ๒ สำหรับแจกในงานปลงศพท่านเท่านั้น เมื่อพระสมบัตินิธิญาณผลเข้ารับราชการในกรมศุลกากรแล้ว ก็มีโชคชะตาที่ดูประหนึ่งว่าผูกพันอยู่กับของข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้าเลื่อนหน้าที่จากตำแหน่งเลขานุการส่วนตัวของที่ปรึกษากรมศุลกากรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระสมบัตินิธิญาณผลซึ่งขณะนั้นเป็นนายตรวจท่ากองสารวัตร ก็มารับตำแหน่งนี้แทน เมื่อข้าพเจ้าเลื่อนจากตำแหน่งเจ้ากรมกองรายงานคือกองสถิติเดี่ยวนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระสมบัตินิธิญาณผลก็ได้รับตำแหน่งแทน เพราะฉะนั้นเราจึงมีความสนิทชิดชอบกันมาก เป็นอย่างที่เราเรียกว่า “วิสุตสาปรมายาติ” ที่เดียว พระสมบัตินิธิญาณผลรับราชการในกรมศุลกากร ในตำแหน่งเจ้ากรมกองรายงานครั้งสุดท้ายได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๕๕๐ บาท และออกจากราชการเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ ฐานรับราชการนาน ในระยะนี้พระสมบัตินิธิญาณผลป่วยเป็นโรคเบาหวานแล้ว และได้ล้มป่วยพักใหญ่เพราะเป็นฝีฝักบัวขึ้นที่ต้นคอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งน่ากลัวว่าจะไม่รอด แต่ก็รอดมาได้อย่างหวุดหวิด ภายหลังล่วงมาอีก ๑๐ ปี คือ พ.ศ. ๒๔๘๗ ป่วยเป็นฝีฝักบัวที่กลางหลัง แต่ได้รับการรักษาอีกอย่างปลาด ใคร ๆ ก็นึกว่าคงไม่รอดแต่ก็รอดมาได้ด้วยน้ำใจอันเข้มแข็ง

กล้าท้าทายพยาธิภัยโดยไม่หวาดสั่นต่อความตาย เป็นอย่างคำกล่าวของจีนว่า “ภาซูกุยเตียะเกีย” แปลว่า “กล้าตายผิดกใจกลัว” เพราะด้วยความกล้าและร่าเริงสนุกอยู่เสมอไม่ท้อแท้ใจในตัวเอง ที่ทำให้คงชีพมีอายุยืนอยู่ได้ต่อมาแต่ในที่สุดก็เกิดเหตุน่าเศร้าขึ้นที่เท่า ถึงต้องตัดขาขวาเสียข้างหนึ่ง แต่กระนั้นพระสมบัตินิพพานก็ยังมิไจร้างอยู่ได้ มาภายหลังเกิดโรคไตพิการเข้าแซกและมีแผลเน่าขึ้นอีกขาหนึ่ง ตอนนั้นได้รับทุกข์เวทนาอย่างหนักจนร่าเริงต่อไปไม่ได้ครั้งสุดท้ายโรคกำเริบมากเจ็บปวดเท่าเหลือเกิน จึงไปรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ แพทย์เห็นว่าอาการของโรคมามากเสียแล้ว นอกจากจะรอวันตายอย่างช้าไม่เกิน ๘ วัน แต่พระสมบัตินิพพานใจแข็งมาก ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้สติแล้วก็ไม่ยอมตายได้ง่ายๆ จนล่วงเวลาต่อมาอีกหลายวันจึงได้ยอมแพ้แก่มัจจุราชซึ่งใคร ๆ ไม่เคยเอาชนะได้ในที่สุด

พระสมบัตินิพพานเป็นผู้ที่มีใจกว้างขวางโอบอ้อมอารี ถ้ามีโอกาสนจะช่วยเพื่อนฝูงอย่างไรได้ เป็นยินดีช่วยเหลือเสมอ เพราะฉะนั้นจึงมีเพื่อนฝูงมาก และเป็นผู้ไม่ชอบอยู่ติดบ้าน หากแต่ตอนหลังเมื่ออยู่ในเซตวีย์ชราเกิดทุพพลภาพเพราะด้วยโรคเบาหวาน และในที่สุดต้องถูกตัดขาเสียข้างหนึ่ง จึงทำให้ต้องเกรวอยู่กับบ้าน ถ้ามิฉะนั้นเป็นออกไปหาเพื่อนฝูงไม่คนนั้นก็คนนั้น เพราะเป็นผู้ชอบร่าเริงอยู่เสมอและเป็นผู้กุศลสนุก ใคร ๆ ก็ชอบฟังและเล่านิทานก็เก่ง เมื่อมีวิทยุกระจายเสียงใหม่ ๆ เคยเป็นผู้เล่านิทานเป็นประจำทุกวันศุกร์ เรียกว่านิทานธวัณ เป็นเรื่องที่มีผู้นิยมชอบฟังกันมากเพราะใครจะเล่านิทานได้ดีกว่าหาได้ยาก ได้เล่านิทานทางวิทยุกระจายเสียงมาเป็นเวลาช้านานดูเหมือนจะตั่งปี ไปแล้วเวลากลางคืนกว่าจะกลับถึงบ้านก็ราว ๒ ยามเป็นอย่างนั้นเสมอ เห็นจะแวะไปคุยกับเพื่อนที่รักเป็นแน่ เมื่อทางการวิทยุ

กระจายเสียงย้ายจากกรมไปรษณีย์โทรเลข ไปขึ้นอยู่ในกรมโฆษณาการ นิทาน
 รัญวันจึงได้หมดไป ที่เรียกว่ารัญวันคือเป็นชื่อบ้านของพระสมบัตินิพนธ์
 ซึ่งจัดทำเป็นสวนสถานรื่นรมณ์น้อย ๆ อยู่ในบ้าน สำหรับเป็นที่พบบปะกัน
 ระหว่างเพื่อนฝูง และก็จัดสถานที่น้อย ๆ นั้นได้งดงาม ใครเห็นเป็นต้องชม
 ว่าเข้าใจจัก เพราะพระสมบัตินิพนธ์เป็นคนรักสวยรักงาม มีความสามารถ
 ในเชิงศิลปะจัดประดับตกแต่งได้เก่งคนหนึ่ง แม้แต่เครื่องแต่งตัวก็พิถีพิถันแต่ง
 ไม่ยอมให้มีอะไรบกพร่อง เพราะฉะนั้นจึงไปตรงคำทำนายในหนังสือโลกธาตุ
 ข้อหนึ่งที่ว่า “มักแสดงท่าภูมิอยู่เสมอ” และ “หญิงมักชอบใจ” แน่อน
 “ไถ่ถามเพราะชนคนงามเพราะแต่ง” ไถ่ถามในที่นี้เป็นไถ่ตัวผู้ไม่ใช่ไถ่ตัวเมีย
 อันที่จริงเรื่องแต่งตัวสวยเป็นสมบัติของคนหนุ่มคนสาว มีใครบ้างที่ไม่แต่ง
 พระสมบัตินิพนธ์เป็นผู้รักความงาม และมีท่าทางองอาจเป็นสง่า เมื่อเวลา
 แต่งเครื่องแบบ สารวัตรเสื้อขาวก็ทำผึ่งผาย เหมาะกับเครื่องแบบ จึงจัดว่า
 นี้เป็นบุคลิกลักษณะที่เด่นได้ประการหนึ่งของพระสมบัตินิพนธ์ ถ้ากล่าว
 อย่างแบบฝรั่งก็ว่าเป็น a man of grace.

บุคลิกลักษณะที่เด่นเป็นประการที่สองคือ เป็นผู้ชอบสนุกชีวิตร่าเริง
 เสมอ เป็นผู้ที่สามารถในการพูดจา ใครฟังถ้าเป็นผู้หญิงก็ติดใจหลงใหลด้วย
 วาจาอันอ่อนหวานแลเรื่องตลกขบขัน ฟังแล้วก็ติดใจอยากฟังอีก เหตุนี้นิทาน
 รัญวันที่เล่าทางวิทยุกระจายเสียง จึงเป็นที่นิยมแก่ผู้ฟังเป็นอันมาก นอกจาก
 มีปากเป็นเอกแล้วยังสามารถแสดงละครพูด ละครละครไทยเขมรได้เป็นอย่างดี
 แม้ออกแสดงเป็นครั้งแรกก็แสดงได้อย่างสนิทสนมมีคนชมมาก เคยแสดงร่วม
 กับพระยาโอวาทวรกิจ (เหม ผลพันธุ์) คู่หูกันเสมอ ข้าพเจ้าได้ขอร้อง
 “ศุภรทัศน์” เพื่อนที่สนิทของพระสมบัตินิพนธ์อีกคนหนึ่ง เขียนชีวิตของ

พระสมบัตริย์บุญผล เกี่ยวกับแสดงละครพูดไว้ส่วนหนึ่งแล้ว ถ้ากล่าวอย่าง
ฝรั่งก็เป็น a man of pleasure.

บุคลิกลักษณะที่เด่นเป็นประการที่สามคือ เป็นคนมีนิสัยเจ้าชู้
ข้าพเจ้าเห็นว่า ความเป็นเจ้าชู้ ไม่ใช่ว่าจะเปนกันได้ง่าย ๆ ข้าพเจ้าเมื่อหนุ่ม
อยากเปนจะตาย แต่ดวงชะตาไม่ให้จึงจนใจ เพราะด้วยมีบุคลิกลักษณะเป็น
พรหมลิขิตอยู่ในดวงชะตาเช่นนี้ พระสมบัตริย์บุญผลจึงเป็นผู้มีครอบครัวใหญ่
ถ้ากล่าวเป็นภาษาฝรั่งก็ว่าเป็น a man of great family อันจัดเข้าอยู่ใน
จำพวกผู้มีบุญ ดังที่โบราณกล่าวให้พรบ่าวสาวว่า “ให้มีลูกถึงพันให้มีหลาน
ถึงหมื่น” เป็นกำลังแก่วงศ์สกุลและประเทศชาติโดยปริยาย บุตรและธิดา
ของพระสมบัตริย์บุญผลเท่าที่มีอยู่ในขณะนั้นรวม ๒๗ คน ถ้ากล่าวสมัยนี้ก็ต้อง
ว่ามาก แต่ถ้ากล่าวสมัยก่อนก็ไม่มากอะไรเพราะสกุลใหญ่ ๆ ก็เป็นเช่นนี้ ไม่
เห็นแปลก

ข้าพเจ้าเขียนประวัติของพระสมบัตริย์บุญผลเพื่อนรักด้วยความรู้สึก
คนที่เกิดมาทุกคนย่อมมีลักษณะเป็นพิเศษประจำตัว ตัวใครก็ตัวใคร ทุกคน
มีไม่เหมือนกันซึ่งเรียกว่าบุคลิกลักษณะ หรือกล่าวอย่างโบราณก็ว่า พรหม-
ลิขิต คือพระพรหมจารึกไว้ที่หน้าผากนับแต่วันปฏิสนธิ ถ้าทุกคนไม่มีบุคลิก
ลักษณะของตนมีก็แต่ลักษณะสามัญ คือ มีสิ่งซึ่งใคร ๆ ก็มี ก็ผิดความจริง
ซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติ ถ้าจะต้องการให้มีเหมือนกันหมดทุกคน แต่ลักษณะ
สามัญ ก็จะต้องรอไปจนเกิดใหม่สมัยพระศรีอารยมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้า
ซึ่งเมื่อใครมีบุญได้ไปเกิด เวลาลงเรือนพื้นหัวกระโถไป ก็มีรูปร่างหน้าตา
และอะไรอื่น ๆ เป็นลักษณะสามัญเหมือนกันหมด ไม่รู้ว่าใครเป็นใครแม้แต่

ภริยาของตนเองก็จำไม่ได้ ถ้ายังไม่อยู่บนเรือนของตนเองด้วยไม่มีบุคคลิก
ลักษณะบ่งให้เห็น เพราะฉะนั้นที่ข้าพเจ้าเขียนชีวประวัติพระสมมติธัญญผล
จึงเขียนอย่างที่จะให้เห็นบุคคลิกลักษณะของผู้นั้น ไม่ใช่เขียนอย่างทีเลือกเอา
แต่ลักษณะสามัญซึ่งใคร ๆ ก็มีและยกขึ้นมากล่าวอย่างซ้ำซาก เพราะถ้าทำ
เช่นนั้น ก็จะไม่เห็นตัวจริงหรือความเด่นของผู้เป็นเจ้าของประวัติอันเป็น
ปัจจัยสถานหนึ่งที่จะนำวิถีแห่งชีวิตให้แก่อนุชนคนรุ่นหลัง ถือเป็นแนวทาง
ดำเนินให้ผ่านพ้นอุปสรรคไปได้ไม่ขรุขระด้วยประการฉะนี้แล.

เสฐียรโกเศศ

๒๕ พ.ย. ๙๓

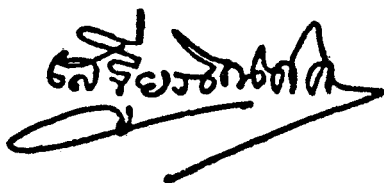
๕. คำนำ

นายสนอง ชาทยาภา ประสงค์จะได้หนังสือที่ข้าพเจ้าแต่งสักเรื่องหนึ่ง เพื่อเอาไปตีพิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึก เนื่องในงานสังสรรค์พระพิมลองค์การ (บุตร ชาทยาภา) ผู้เป็นบิดาบังเกิดเกล้า ข้าพเจ้ายินดีเลือกเรื่องให้ตามประสงค์ คือเรื่องที่ทำนพลิกอ่านอยู่ขณะนี้

พระพิมลองค์การ (บุตร ชาทยาภา) ม.๔ ช. ๕ เป็นบุตรนายเริก ชาทยาภา มหาตเล็กในรัชกาลที่ ๔ และ นางวอน ชาทยาภา เกิดเมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๔ พระพิมลองค์การ เคยรับราชการอยู่ในกรมฝิ่น (ซึ่งภายหลังมารวมอยู่กับ กรมสรรพสามิตในปัจจุบัน) ขึ้นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (กระทรวงการคลังในปัจจุบัน) ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ข้าพเจ้าจะต้องรู้จัก ในฐานะที่เป็น ข้าราชการร่วมกระทรวงเดียวกันไม่มากก็น้อย แต่ที่มารู้จักกันคุ้นเคยกันมาก ก็เมื่อนายสนอง ชาทยาภา บุตรชายคุณพระพิมลองค์การ มาเกี่ยวดองเป็น หลานเขยภรรยาข้าพเจ้า แม้กระนั้นคุณพระพิมลองค์การและข้าพเจ้าก็ไม่ได้ พบปะกันบ่อย เพราะต่างฝ่ายเมื่อมีอายุเข้าเขตปัจฉิมวัยแล้ว ก็แสวงหาความสุข และเวลาพักผ่อนไปตามสิ่งที่ตนสมัครใจชอบ ซึ่งทุกคนย่อมมีไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงไม่ใคร่พบปะกัน เหมือนเมื่อครั้งยังรับราชการร่วมกระทรวง เดียวกันอยู่ มาทราบข่าวคราวเป็นครั้งสุดท้าย ก็ต่อเมื่อคุณพระพิมลองค์การ ถึงแก่กรรมเสียแล้ว นี่ก็เป็นธรรมดาที่ข้าพเจ้าจะต้องรู้สึกสลดใจ เพราะผู้ใด มีอายุยืนนาน ย่อมได้รับข่าวและประสบเรื่องอย่างนี้ มากกว่าผู้ที่มีอายุยืนน้อย

กว่า อันเป็นเรื่องหนีไม่พ้น ข้าพเจ้าเขียนคำนำนี้ เพื่อสำแดงมิตรภาพ ความรู้สึกกระตือรือร้น เป็นครั้งสุดท้ายที่ตนอาจทำได้อุทิศแก่คุณพระพิมลองค์การไว้ด้วย

ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลบุญราศรีทักษิณานุประทาน ที่เจ้าภาพได้เจาะจงอุทิศแก่คุณพระพิมลองค์การ ด้วยความกตัญญูกตเวทีระลึกถึงอุปการคุณอันยิ่งใหญ่ ซึ่งบิดามีต่อบุตร ด้วยอานุภาพสิ่งเหล่านี้ จงเป็นกัลปนาผลรวมกัน บันดาลให้คุณพระพิมลองค์การ ประสบแต่ความสุขสงบในภพหน้าโน้นเทอญ.

๑๐ ก.พ. ๐๕

จากหนังสือ “โลกหน้า อดีต และปัจจุบัน เรื่องอะไร รำพึงถึงคอกไม้ ท่านเป็นคนชนิดไหน” กรุงเทพฯ ๗, ร.พ. โรงเรียนสตรีในศึกษา, ๒๕๐๕ (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์ตรีพระพิมลองค์การ)

๖. แง่หนึ่งแห่งชีวิต

ของ
พระพินิจวรรณการ

ข้าพเจ้ารู้จักกับพระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล) เมื่อพระพินิจวรรณการรับราชการอยู่ในราชบัณฑิตยสภา ก่อนหน้านั้นไปข้าพเจ้ารู้แต่ว่าพระพินิจวรรณการเป็นคนชาวสุพรรณ อำเภอสองพี่น้อง มาบวชเรียนอยู่ที่วัดระฆังจนได้เปรียญ ๖ ประโยค แต่ที่พระพินิจวรรณการมีชื่อเสียงมากเมื่อยังบวชอยู่ ก็คือเป็นนักเทศน์คຸ່บัจฉริยวิธานาคຸ່บจับได้ยาก เพราะมีปฏิภาณเฉียบแหลมและมีโวหารคมคายน่าฟังมาก ความซຸ່นก็สมจริง เพราะพระพินิจวรรณการเคยแต่งเรื่องเทศน์คຸ່บเรื่องทำศพ สมมติหน้าที่ให้นาคะประทีป คือ พระसारประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) เป็นฝ่ายปรวาทิ และสาลิตุล คือ พระพินิจวรรณการเป็นฝ่ายสักกรวาทิ สำหรับให้ข้าพเจ้าตีพิมพ์แจกในงานปลงศพบิดาข้าพเจ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ หนังสือเรื่องนี้ยังนิยมกันอยู่จนทุกวันนี้ ว่าเป็นแบบอย่างแห่งเทศน์คຸ່บที่ผู้สนใจควรอ่านและเป็นองค์พยานให้เห็นความสามารถในเชิงโวหารเทศน์ของพระพินิจวรรณการได้เป็นอย่างดี

ว่าในส่วนงานในตำแหน่งหน้าที่ นาน ๆ ข้าพเจ้าจึงจะเห็นคนอย่างพระพินิจวรรณการสักคนหนึ่ง ที่ทำงานก็ทำจริงไม่ทิ้งงาน ทำจนตึกดินเที่ยงคืนก็เคยมี ถ้างานนั้นเป็นงานคຸ່บวณต้องเร่งร้อน เช่นงานชำระและตีพิมพ์หนังสือเรื่องต่าง ๆ เล่มโต ๆ ในงานเมรุ ซึ่งเป็นที่หนักพระทัยสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า องคืสถานายกแห่งราชบัณฑิตยสภาว่าจะไม่แล้ว

ทัน แต่พระพินิจวรรณการก็ใช้ความรู้และความอุตสาหวิริยะบากบั่นให้สำเร็จ
 ทันการจนได้เป็นอย่างดี ทั้ง ๆ ที่ใคร ๆ ก็คิดเห็นว่าน่าจะไม่สามารถทำให้ได้
 กันกัน เหตุนี้พระพินิจวรรณการจึงเป็นผู้ที่สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ
 ทรงไว้วางพระทัยและโปรดปรานมาก ยังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติ-
 วงศ์อีกพระองค์หนึ่ง ก็ทรงโปรดปรานในความรู้ของพระพินิจวรรณการ เมื่อ
 ราชบัณฑิตยสภาชำระและตีพิมพ์หนังสือเรื่องพระอภัยมณี และบทละครดึก
 จำบรรพ์ ตกเป็นพระภาระสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงรับ
 หน้าที่ชำระ และมีพระพินิจวรรณการเป็นผู้ช่วย ผลของงานที่ทรงชำระมี
 อย่างไรแจ้งอยู่ในลายพระหัตถ์ที่มีถึงพระพินิจวรรณการอยู่มากฉบับ ลางคราว
 มีราชการเร่งร้อนอยู่มาก พระพินิจวรรณการแม้จะมีอาการป่วยเป็นโรคเส้น
 ประสาท ก็ทนมาทนทำไม่ยอมทิ้งงาน คนทวนใจมากก็หัวเสีย หอบเอางาน
 ไปทำที่ในระเบียบพระอุโบสถวัดมหาธาตุก็เคยมี ระหว่างนั้นใครจะเข้าไปหา
 พบพระพินิจวรรณการไม่ได้ ขึ้นเข้าไปเป็นพบพระพินิจวรรณการตาเขียวพูด
 เสียงก้องกระซก ๆ อย่างผิดปรกติ แม้สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพเอง
 พระพินิจวรรณการก็ไม่งดเว้น แต่สมเด็จพระองค์นั้นไม่ทรงถือเป็นพระ
 อารมณ์ เพราะทรงรู้สึยใจคอพระพินิจ ๆ ดี ภายหลังโรคเส้นประสาท
 กำเริบ ต้องไปพักรักษาตัวอยู่ในความประคับประคองของเพื่อน คือพระทิพย์-
 ปริญา (รูป กลัมพะสุต) ที่จังหวัดนนทบุรี จนเมื่อหายเป็นปรกติแล้ว จึง
 กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง ตอนนั้นไม่ใช่ในราชบัณฑิตยสภา ซึ่ง
 เปลี่ยนสภาพมาเป็นกรมศิลปากร แต่รับราชการอยู่ในราชบัณฑิตยสถาน
 ระหว่างนี้ข้าพเจ้ามีเวลาได้วิสาสะกับพระพินิจวรรณการแทบทุกวัน เพราะรับ
 ราชการอยู่ในสถานที่ร่วมกัน ข้าพเจ้าจึงรู้สึกนับถือความคิดและความรู้ของ

พระพินิจวรรณการยิ่งขึ้น เพราะไม่ใช่พระพินิจวรรณการจะมีความรู้ในตำแหน่งของตน แต่ยังเป็นผู้แตกฉานเป็นคนช่างคิดด้วย ไม่ใช่ชนิตเป็นผู้มีความรู้อยู่แต่ในร่องที่ตนขุดเอาไว้ลึกจนมองไม่เห็น และไม่รู้ว่าย่างบนเขามีและทำอะไรบ้าง ว่าถึงอรรถาัยใจคอ พระพินิจวรรณการเป็นเพื่อนที่น่าคบ เพราะพูดอะไรก็ด้วยความจริงใจ ผิดกันตรงข้ามกับคติที่ว่าชาวสุพรรณเป็นพวกโคชะระสุซึ่งไม่จริงเสมอไป ควรจะเป็นชนิต “ช่างป่าต้นคนสุพรรณ” ถูกกว่า

พระพินิจวรรณการรับราชการในตอนหลังอยู่ได้ไม่นานก็ลาออกจากราชการ ได้เล่าความในใจให้ฟังว่า อยู่ในกรุงเทพ ฯ อย่างนี้ได้เดือนก็หมดเดือน ไม่สามารถจะตั้งหลักแหล่งเป็นหลักฐานได้ จึงตกลงใจจะกลับไปอยู่บ้านเกิดในอำเภอสองพี่น้อง อยู่ที่นั่นพอมีทางจะตั้งหลักแหล่งแปลงที่เป็นไรเป็นนาได้ดีกว่ากรุงเทพ ฯ เพราะมีพื้นความรู้ทางอาชีพนี้มาแต่เดิมแล้ว ไม่เป็นความลำบากอะไร เมื่อพระพินิจวรรณการลาออกไปอยู่บ้านเดิมแล้ว ต่อมาไม่อีกกี่ปีก็ได้ข่าวว่าถึงแก่กรรม

ระหว่างที่ยังอยู่ในราชการ ข้าพเจ้าเคยถามพระพินิจวรรณการเกี่ยวกับเรื่องเกี่ยวกับชาติหน้า แต่จะถามอย่างไรก็จำไม่ได้แล้ว พระพินิจวรรณการตอบแต่ไม่สนใจข้าพเจ้า ต่อมาจึงเขียนตอบตอนที่ข้าพเจ้าส่งสัยเป็นตัวหนังสือเป็นคำตอบที่คมคายอยู่ ข้าพเจ้าเก็บคำตอบนี้ไว้ตลอดมา จึงเห็นว่าถ้าจะเอามาตีพิมพ์เป็นหนังสือสำหรับแจกในงานปลงศพพระพินิจวรรณการ และนายทรง สาลิตุล บุตรชายด้วยก็จะเหมาะด้วยประการทั้งปวง จึงได้นำคำตอบนี้มาลงไว้ด้วย

เรื่องพระพินิจวรรณการออกไปอยู่สุพรรณ ยังมีแก้ไขจากบทสวดมนต์
ที่คนผู้เฒ่าผู้แก่ใช้สวดกันแต่ก่อน ส่งมาให้ข้าพเจ้าบาทหนึ่งตามที่ขอร้องไป
บทสวดมนต์อย่างนี้แต่ก่อนมีอยู่มากสำนวน เมื่อพูดถึงสมัยนี้ก็มีคนจำได้น้อย
คนเต็มที ถ้าไม่จดรวบรวมไว้อีกไม่ช้าก็คงสูญ บทสวดมนต์เหล่านี้มีคุณค่า
เกี่ยวกับความรู้ของชาวบ้านในสมัยก่อน ถ้าถึงคราวจะต้องการค้นคว้าความรู้
เกี่ยวกับเรื่องความคิดและความเป็นอยู่ของคนแต่ก่อน ถ้าปล่อยให้เรื่อง
พรรคนั้นสูญไปหมดแล้ว ไม่มีร่องรอยอะไรให้เหลืออยู่บ้าง ก็เท่ากับไม่โยติ
ต่ออดีตซึ่งเป็นบ่อเกิดให้กำเนิดแก่ปัจจุบัน จึงได้นำบทสวดมนต์นี้มาลงไว้
ด้วยประการนี้.

เสริญวรรณการ

๓๐ เมษายน ๒๔๙๔

๗. ประวัติพระศรีสาคร

พระศรีสาคร (ช้อย พันธุมสุต) บ.ม., ว.ป.ร. ๖ ชั้น ๕ เป็นบุตร
นายพัน และนางแฉ่ง พันธุมสุต เกิดตำบลเกาะท่าพระ อำเภอบางกอกใหญ่
จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ สำเร็จการศึกษาประโยค
๑ ตามหลักสูตรสมัยก่อนแล้ว ก็สมัครเข้าเป็นนักเรียนราชการกรมสารบาญชี
(กรมบัญชีกลาง) กระทรวงพระคลังฯ แล้วเข้ารับราชการเป็นเสมียนตรี
กองสารบรรณกระทรวงนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นคลัง
จังหวัดชุมพร พ.ศ. ๒๔๕๐ ย้ายกลับมาเป็นนายเวรกองสารบรรณที่เดิม
แล้วเป็นข้าหลวงตรวจการกรมสรรพากรในกระทรวงนครบาลใน พ.ศ. ๒๔๕๗
ถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นผู้ตรวจการ กรมการบาญชีในกรมสรรพากร ซึ่งเดิม
แยกกันเป็นกรมสรรพากรนอกและกรมสรรพากรใน กรมแรกสังกัดกระทรวง
มหาดไทย กรมหลังสังกัดกระทรวงนครบาล ภายหลังรวม ๒ กรมนี้เป็น
กรมสรรพากร สังกัดกระทรวงพระคลังฯ ต่อมาเลื่อนตำแหน่งเป็นสรรพากร
มณฑลจันทบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็นสรรพากรมณฑลนครราชสีมา เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นสรรพากรมณฑลนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็น
สรรพากรมณฑลอูตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ และออกจากราชการรับพระราชทาน
เบี้ยบำนาญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ว่าทางยศบรรดาศักดิ์ พระศรีสาครมียศเป็น
รองอำมาตย์ตรี โท และเอก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ๒๔๕๕ และ ๒๔๕๗
โดยลำดับ และเป็นอำมาตย์ตรี และอำมาตย์โท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ และ
๒๔๖๙ โดยลำดับ และมียศทางราชการเลื่อนเป็นนายหมู่ตรี โท เอก และ
นายหมวดตรีโดยลำดับ พระศรีสาครมีบรรดาศักดิ์เป็นครั้งแรกเป็นขุนรัตน-
โกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นหลวงศรีสาคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ และเป็น

พระศรีสาคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ สิริรวมอายุได้ ๘๐ ปี

ข้าพเจ้าเขียนประวัติพระศรีสาครอย่างย่อ โดยอาศัยข้อเท็จจริงจาก สมุดประวัติรับราชการก็มีเพียงเท่านี้ แต่คนเราไม่ใช่มีประวัติเพียงเท่านี้ ซึ่งเป็นแต่ข้อเท็จจริงที่มีอยู่ด้วยกันทุกคนในผู้ที่รับราชการ จะต่างกันก็ด้วยระดับ ตำแหน่งหน้าที่และสภาพบรรดาศักดิ์เท่านั้น แต่มีอยู่สิ่งหนึ่งในชีวิตของคน ที่ทำให้เรารู้ได้ว่าเป็นคนดี ก็ที่คุณสมบัติอันเป็นคุณธรรมของผู้นั้น ซึ่งทุกคนมีไม่เหมือนกันหรือไม่เท่ากัน เราอาจอ่านคนได้ดี ก็ที่ดูคุณธรรมที่กล่าวนี้ มากกว่าจะดูระดับชั้นของยศถาบรรดาศักดิ์ในทางคุณธรรมส่วนตัว ข้าพเจ้าอาจกล่าวได้ด้วยรู้แก่ใจว่า พระศรีสาครเป็นผู้รักใคร่บุตรีชาติจริง ๆ ต้องการให้ลูก ๆ มีความสามัคคีธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความเจริญมงคลด้วยกันทุกคน

ด้วยอำนาจกุศลบุญราศีที่กษิณานุประทาน ที่ลูกหลานได้บำเพ็ญเป็นกรณีด้วยกตัญญูกตเวที ผนวกด้วยอำนาจแห่งความรัก อันกอปรด้วยเมตตา กรุณาซึ่งพ้อมีต่อลูกและยังผูกใจอยู่ จงเป็นอานุภาพประมวลกัน บันดาลให้เป็นผลสะท้อนถึงคุณพระศรีสาครผู้วายชนม์ ให้ลดแต่ความเกษมสำราญ ศานติสุขตลอดไปในภพหน้าโน้น เทอญ

เสฐียรโกเศศ

ราชบัณฑิตยสถาน

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๐๗

จากหนังสือ (เล่าเรื่องในไตรภูมิ โดยเสฐียรโกเศศ) กรุงเทพฯ, ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๐๗. ๕๐ หน้า. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระศรีสาคร (ช้อย พันธุมสุต) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส ๑๕ มีนาคม ๒๕๐๘

๘. ประวัติ

หลวงวิบูลย์ปรีชา (ม.ล. ไวยวัฒน์ กุญชร)

ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงวิบูลย์ปรีชา (ม.ล. ไวยวัฒน์ กุญชร) เจ้าภาพประสงค์จะตีพิมพ์หนังสือเป็นอนุสรณ์เนื่องในงาน และต้องการให้มีประวัติของคุณหลวงวิบูลย์ เอาไว้ด้วย พอเป็นเครื่องระลึกถึง และเป็นบรรณาการแก่ท่านที่นับถือ ซึ่งมีเมตตาจิตมาส่งสัการศพในครั้งนี้ หน้าที่เขียนประวัติดังกล่าวตกแก่ข้าพเจ้า ในฐานะเป็นมิตรสหายกับผู้วายชนม์ ข้าพเจ้าเขียนประวัติเพื่อนผู้ด้วยความเต็มใจ เพื่อจะได้เป็นเครื่องสำแดงไมตรีที่มีอยู่ต่อกันมาช้านาน จนฝ่ายหนึ่งต้องจากไปก่อน ข้าพเจ้าจะเขียนประวัติคุณหลวงวิบูลย์ เท่าที่ทราบและจำได้ และจะเขียนไปในทำนองแต่ที่เห็นว่าควรกล่าว ท่านจะไม่พบรายการบอกตำแหน่งหน้าที่ เงินเดือน และเหรียญตราเรียงกันลงมาเป็นแถวๆ เพราะข้าพเจ้าไม่มีรายละเอียดที่กล่าวนี้ นอกจากทราบอยู่ว่าคุณหลวงวิบูลย์ เกิดที่วังบ้านหม้อเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นบุตรท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) หม่อมบัว เป็นมารดา และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๙

ข้าพเจ้ารู้จักคุณหลวงวิบูลย์ เป็นครั้งแรก เมื่อสมัยร่วมโรงเรียนเดียวกันคือโรงเรียนอัสสัมชัญ แต่การคุ้นเคยกันเมื่อครั้งยังเป็นเด็กอยู่ ย่อมลืมนำง่าย ถ้าไม่พบปะวิสาสะกันต่อไปในเมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว เว้นแต่จะมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นเป็นพิเศษในชีวิตเมื่อครั้งยังอยู่ในโรงเรียน เช่นเคยต่อยกันจนปากแตก หรือร่วมหัวกันชกชนตามประสาเด็กจนเกิดเหตุตั้งขึ้นเป็นต้น

ถ้าเป็นเช่นนั้นจำได้จนกระทั่งโต ข้าพเจ้ามีเพื่อนโรงเรียนเดียวกันคนหนึ่ง เมื่อออกจากโรงเรียนแล้วก็ไม่พบปะกัน จนเวลาล่วงเลยมานานจนเป็นผู้ใหญ่ แล้วจึงได้พบกัน พบกันคราวนี้เขาจำข้าพเจ้าได้ก่อน ที่เขาจำได้ก็เพราะเขามีแผลเป็นอยู่ที่มือ ซึ่งเป็นแผลที่ถูกเด็กคนหนึ่งกัดเอาเมื่อครั้งอยู่โรงเรียน เด็กคนนั้นคือข้าพเจ้า เมื่อเขาพูดเช่นนั้นก็นึกออก แต่เป็นความระลึกที่เห็นเงาๆ เลือนลางเต็มที ว่าถึงชีวิตในโรงเรียนของคุณหลวงวัย ๖ กับข้าพเจ้าก็ไม่มีเหตุการณ์พิเศษเช่นที่กล่าวนี้ ทั้งข้าพเจ้าก็มีอายุแก่กว่าคุณหลวงวัย ๖ ถึง ๘ ปี การคบหากันในโรงเรียนจึงมีไม่มากนัก ครั้นเมื่อต่างคนออกจากโรงเรียนไปแล้วก็ลืม เพราะไม่พบปะวิสาสะกันและไม่มีเหตุการณ์พิเศษที่ควรจะทำให้จำได้ จนเมื่อข้าพเจ้ามารับราชการอยู่ในกรมศุลกากร จึงกลับรู้จักคุณหลวงวัย ๖ อีกครั้งหนึ่ง เพราะได้รับราชการร่วมกรมเดียวกัน การรู้จักกันคราวนี้มีเวลานานหลายปี มีโอกาสวิสาสะกันอย่างใกล้ชิดแทบทุกวัน จนทำให้เข้าใจดี มีความรักใคร่สนิทกันอย่างมิตรสหายที่ใกล้ชิด

ระยะเวลาตั้งแต่คุณหลวงวัย ๖ ออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว จนถึงแรกเข้ารับราชการในกรมศุลกากร มีความเป็นไปในประวัติอย่างไรคงได้ความแต่ย่อๆ ดังนี้ เมื่อออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว ได้บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดราชบพิธระยะเวลานึง มีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เป็นอุปัชฌาย์ เมื่อสึกจากเณรแล้ว ได้ไปศึกษาต่อที่เมืองสิงคโปร์ ครั้นสำเร็จการศึกษาและกลับมาแล้ว เข้าทำงานเป็นครั้งแรกที่บริษัทไฟฟ้ากรุงเทพ ฯ ต่อมาไปรับราชการที่กรมยุทธโยธาทหารเรือ แล้วย้ายมารับราชการอยู่ที่กรมศุลกากร

ข้าพเจ้าอาจกล่าวได้ว่า คุณหลวงวัย ๖ สมัยที่ยังรับราชการร่วมกับข้าพเจ้าในกรมศิลปากร เป็นผู้มีความรู้ความสามารถและรู้เล่ห์เหลี่ยมการศิลปากรได้เป็นอย่างดี ขอนผู้ที่เคยร่วมงานกันมาและยังมีตัวอยู่ในเวลานี้หลายท่านอาจรับรองได้ไม่ใช่แต่เฉพาะข้าพเจ้าเท่านั้น ข้อสำคัญที่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงมีผู้ทราบแต่น้อยท่าน คือประมวลข้อบังคับกรมศิลปากรที่ออกใช้ในสมัยข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ในกรมนั้น คุณหลวงวัย ๖ มีส่วนอยู่ด้วยไม่น้อย เพราะได้อาศัยความรู้ความจำเจนการศิลปากรของคุณหลวงวัย ๖ เป็นแนวร่างขึ้นก็หลายข้อ คุณหลวงวัย ๖ มีคุณสมบัติพิเศษอยู่อย่างหนึ่ง คือเป็นผู้มีปฏิภาณแคล่วคล่องในการพูด พูดให้เขารักก็ได้ พูดให้เขาโกรธเพราะจำนนด้วยถ้อยคำก็ได้ มีอยู่หลายคราวที่ทางราชการกรมศิลปากรต้องการความสำเร็จผลในงานลงประการ ซึ่งต้องใช้การเจรจาญทาง มากกว่าจะดำเนินไปตามพิธีการ คุณหลวงวัย ๖ ก็สามารถใช้วาทศิลป์กระทำการสำเร็จลุล่วงไปได้เป็นอย่างดี คนทุกคนจะเป็นคนขึ้นได้ ก็ด้วยมีสิ่งหลายอย่างผสมกันอยู่ สิ่งที่ผสมกันเป็นตัวเรา จึงย่อมมีทั้งดีและชั่วอย่างที่เรานึกเห็นปนกันอยู่ จะต่างกันก็เหมือนอย่างไหนมากหรือน้อยกว่ากันเท่านั้น จะมีอย่างไหนแต่อย่างเดียวไม่มีอีกอย่างหนึ่งผสมอยู่ ก็จะเกิดเป็นคนที่เรียกว่าบุลุษขึ้นไม่ได้ นี่ฉันคิดว่าในชีวิตของคุณหลวงวัย ๖ หรือของใครๆ และรวมทั้งข้าพเจ้าด้วย ก็ฉันนั้น ข้าพเจ้าดูคุณหลวงวัย ๖ ก็ดูในแง่ดี ซึ่งมีอยู่ในตัวคุณหลวงวัย ๖ ไม่น้อยข้อหนึ่งก็คือ เป็นผู้มีนิสัยซื่อตรงต่อผู้ที่คุณหลวงวัย ๖ เคารพ ผู้นั้นจะเป็นญาติสนิทมิตรสหายหรือใครก็ตาม ถ้าคุณหลวงวัย ๖ ลงได้นับถือแล้ว ก็

ยืนยงและยืนยาวไม่มีผันแปรเป็นอื่น คุณธรรมข้อนี้ มีได้ตัวยากในบุคคล
 กลางชนิต

คุณหลวงวัย ๖ กับข้าพเจ้าเมื่อต่างออกจากราชการในกรมศุลกากรมา
 แล้ว ก็ไม่สู้ได้พบปะกันบ่อย ๆ เหมือนเมื่อก่อน ต่อมา ๆ จึงจะพบกัน
 สักครั้งหนึ่ง แต่มีตราบาปของเรายังดำรงอยู่อย่างใดก็อย่างนั้น ในระยะตอนนั้น
 จนถึงวันที่หลวงวัย ๖ ถึงแก่กรรม มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร ท่านอาจทราบ
 ได้จากคำไว้อาลัยซึ่งมีถัดไปในหนังสือเล่มนี้

ว่าทางชีวิตครอบครัว คุณหลวงวัย ๖ ได้ทำการสมรสกับนางสาวเชื้อ
 โรจนประติษฐ์ ธิดาพระยารุณฤทธิ์ศรีสมุทปรางกร (แหม่ม โรจนประติษฐ์)
 ในงานครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณา
 พระราชทานน้ำสังข์ เมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

คุณหลวงวัย ๖ มีบุตรซึ่งเกิดกับคุณเชื้อ คือ

๑. นายศุภกรวัฒน์ ฤๅชฌ ฌ อยุธยา

๒. นางสาวศิริวัฒน์ ฤๅชฌ ฌ อยุธยา

นอกนี้ยังมีบุตรกับภรรยาอื่น คือ

๓. นายปิยวัฒน์ ฤๅชฌ ฌ อยุธยา คุณชิน (สกุลเมื่อเป็นนางสาว
 โรจนประติษฐ์) เป็นมารดา

๔. นายจิรวุฑ ฤๅชฌ ฌ อยุธยา

๕. นายวิทย์วัฒน์ ฤๅชฌ ฌ อยุธยา

สองคนหลังนี้ ม.ล.พัทธจิตร สุทัศน์ เป็นมารดา

ด้วยอำนาจคุณงามความดีที่มีอยู่เป็นประจำในตัวคุณหลวงวัย ฯ พร้อม
ทั้งผลงานสังสรรค์ทั้งหลายที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญเป็นทักษิณานุประทาน เพื่ออุทิศเป็น
กัลปนาผลแก่คุณหลวงวัย ฯ ด้วยความรู้สึกเต็มต้นและระลึกถึงของจรรวมกัน
เป็นพลาณภาพ บันดาลให้คุณหลวงวัย ฯ ประสบแต่ความเกษมสุขในภพหน้า
โน้นตลอดไป เทอญ

लेखक

៤ មករា ២៥០០

๕. บาทหลวง เอฟ. เอมีล กอลมเบท์

พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๖๖

บาทหลวง เอฟ. เอมีล กอลมเบท์ เกิดที่เมืองแก๊ป (Gap) ห่างจากกรุงปารีสไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๗๖๖ กิโลเมตร ณ หมู่บ้านในเขตวักซ์ซัสซัญ เมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๒ ในตระกูลผู้มีอันจะกิน บาทหลวงกอลมเบท์มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๑ คน พี่ชายใหญ่ได้บวชเป็นบาทหลวงเช่นเดียวกับตัวท่าน

บาทหลวงกอลมเบท์เริ่มการศึกษาในโรงเรียนประจำหมู่บ้านนั้น แล้วจึงไปเรียนต่อที่วิทยาลัยนักบวช เมืองออมบรอง (Embrun) และได้บวชเป็นบาทหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ ในปีต่อมาสมัครเข้าในคณะเผยแผ่คริสต์ศาสนาในกรุงปารีสเป็นที่ตกลงว่าท่านจะเป็นผู้มาทำงานในประเทศไทย

บาทหลวงกอลมเบท์ ออกเดินทางจากฝรั่งเศสโดยทางเรือเมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๔ (ถ้านับปัจจุบันก็เป็น พ.ศ. ๒๔๑๕) ถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ถ้าเป็นสมัยนี้เราก็คงจะรู้สึกว่าการเดินทางเนิ่นนานเหลือเกิน แต่สมัยเมื่อบาทหลวงกอลมเบท์เดินทางนั้น ท่านก็มีสิ่งตื่นเต้นพอใจอยู่เหมือนกัน คือเรือลำที่มานั้นอยู่ในหมู่เรือรุ่นแรกซึ่งเดินทางผ่านคลองสุเอซแทนที่จะต้องอ้อมแหลมกู๊ดโฮปเหมือนผู้เดินทางมาก่อนไม่นานนัก

บาทหลวงกอลมเบท์มาอยู่กรุงเทพฯ ได้ไม่นานก็ล้มเจ็บลงอย่างหนัก เมื่อหายดีแล้วท่านพูดที่เล่นที่จริงว่า ที่ไม่อยากตายก็เพราะยังมีงานที่อยากทำ

ในเมืองไทยอีกมาก ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ บาทหลวงกอลมเบต์ได้รับแต่งตั้งเป็น
เจ้าอธิการแห่งโบสถ์อัสสัมชัญในกรุงเทพฯ ท่านได้สังเกตเห็นเด็กที่มาวิ่งเล่น
อยู่แถบใกล้ ๆ โบสถ์นี้ว่าอยู่เปล่าประโยชน์ไม่ได้เล่าเรียน หรือรับการฝึกหัด
อบรมแต่อย่างใด จึงคิดหาหนทางที่จะให้การศึกษาแก่เด็กเหล่านี้ ใน พ.ศ.
๒๔๒๐ จึงเริ่มเปิด “โรงเรียนไทย-ฝรั่งเศส” ขึ้น แต่ขณะนั้น ตัวเด็กก็ตี
บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กไทยสมัยนั้นก็ตี ยังไม่นิยมการเล่าเรียนนัก
โรงเรียนของบาทหลวงกอลมเบต์จึงมีแต่เด็กกำพร้า ที่บาทหลวงรับมาเลี้ยงดู
และสอนหนังสือให้อยู่ไม่กี่คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๒ บาทหลวงกอลมเบต์เปิด
สอนวิชาภาษาอังกฤษขึ้นอีกแผนกหนึ่ง และเรียกชื่อโรงเรียนว่า “โรงเรียน
ไทย-อังกฤษ-ฝรั่งเศส” แต่ก็ยังมีนักเรียนเพียง ๑๒ คนเท่านั้น

ในเวลานั้นการศึกษาของไทยเริ่มจะตื่นตัวขึ้นก็ด้วยพระปรีชาสามารถ
ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงเป็น
อธิบดีกรมศึกษาธิการและผู้อำนวยการโรงเรียนสุนันทาลัย อันเป็นโรงเรียน
ของรัฐบาล

เมื่อบาทหลวงกอลมเบต์ได้บาทหลวงผู้ช่วยมาอีกสองคน ก็เริ่มจัดตั้ง
โรงเรียนอัสสัมชัญขึ้นเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๗ วันแรกที่
โรงเรียนอัสสัมชัญเริ่มเปิดสอนมีนักเรียนเพียง ๓๓ คน ครูอื่นๆ พวกนี้ทอดลอย
แต่บาทหลวงกอลมเบต์ก็คอยปลุกปลอบกำลังใจอยู่เสมอ ในตอนปลายปีการ
ศึกษานี้มีผู้ลงชื่อขอเข้าสมัครเรียนถึง ๗๕ คน ในวันที่ ๒๑ ธันวาคม มีงาน
สิ้นปี บาทหลวงกอลมเบต์ได้จัดให้มีพิธีแจกรางวัล และมีละครเป็นภาษาอังกฤษ
และภาษาฝรั่งเศส ผู้มาในงานแสดงความพอใจและชมเชยมามาก เมื่อ

โรงเรียนเปิดเรียนปีการศึกษาใหม่มีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น ๑๓๐ คน การที่นักเรียนเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ แม้จะทำความชื่นใจให้แก่ท่านอย่างมากก็ตาม แต่ก็ต้องประสบปัญหาเฉพาะหน้าเรื่องไม่มีที่พอให้นักเรียนศึกษา ท่านจึงต้องคิดขยับขยายหาหนทางให้ได้สร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ แต่ก็ไปติดที่ปัญหาขาดแคลนเงินอีก เพราะตั้งใจว่าจะสร้างใหม่ก็จะสร้างให้ใหญ่ไว้เสียทีเดียว บาทหลวงกลอมเบร์ทจึงเริ่มบอกบุญเรียไรเงินสร้างโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ก็ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินสมทบทุนด้วย เจ้านาย ข้าราชการไทย ตลอดจนคณะทูตานุทูต และพ่อค้าชาวต่างประเทศในเมืองไทยก็ได้ร่วมใจกันช่วยบริจาคเป็นจำนวนมากในที่สุดเมื่อได้ทุนพอเพียงแล้ว บาทหลวงกลอมเบร์ทก็ได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงวางศิลาฤกษ์ตึกโรงเรียนอัสสัมชัญปัจจุบันนี้ เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

ต่อมาอีกประมาณเดือนหนึ่ง บาทหลวงกลอมเบร์ทได้จัดสร้างสถานที่เลี้ยงเด็กกำพร้าขึ้น เพราะบรรดาเด็กที่ท่านรับไว้เลี้ยงดูอยู่นั้นมีมากจนไม่มีที่อยู่เพียงพอ จึงต้องจัดการสร้างอาคารขึ้นใหม่ ใช้เป็นที่เลี้ยงดูเด็กกำพร้าโดยเฉพาะ

โรงเรียนอัสสัมชัญที่สร้างขึ้นใหม่นี้เปิดใช้ในต้นปีการศึกษา พ.ศ. ๒๔๓๓ มีที่พอจะรับนักเรียนได้ประมาณสี่เท่าของจำนวนนักเรียนที่มีอยู่ในขณะนั้น ด้วยเหตุนี้จึงมีเสียงตำหนิว่าบาทหลวงกลอมเบร์ทสุรุ่ยสุร่ายเกินความจำเป็น ตัวอย่างเช่นสังฆราชเวย์ (Bishop Voy) ซึ่งมีได้อยู่ในประเทศไทย

ขณะที่บาทหลวงกลอมเบร์ตดำเนินการสร้างโรงเรียนอัสสัมชัญใหม่ เมื่อกลับมาเห็นโรงเรียนนี้ก็ ได้กล่าวคำนิบาตหลวงกลอมเบร์ต ซึ่งเป็นผู้ช่วยของท่านว่า “ท่านจะสร้างวังมเหษินไว้ทำไมกัน ท่านคิดว่าก่อนท่านมรณะจะได้เห็นนักเรียนเต็มหรือ” แต่บาทหลวงกลอมเบร์ตกลับเรียนตอบว่า “เกล้ากระผมตั้งใจจะสร้างให้ใหญ่กว่านี้อีก คิดใครจะต่อขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ขัดด้วย ไม่มีเงินทุนพอเพียง ถึงแม้ในชีวิตของเกล้ากระผมจะไม่เห็นนักเรียนเต็มโรงเรียน เกล้ากระผมก็ยังเชื่อมั่นว่าต่อไปเด็กในกรุงเทพฯ จะเพิ่มจำนวนขึ้น จนต้องเพิ่มโรงเรียนใหญ่ ๆ อย่างนี้อีกหลายแห่ง และคนชั้นหลังเกล้ากระผมจะต้องรู้สึกเสียดายอีกว่า เกล้ากระผมมิได้สร้างเพิ่มขึ้นไว้อีกชั้นหนึ่ง ดังที่เกล้ากระผมปรารถนา” ท่านสังฆราชก็เลยกล่าวประชมว่า “ขอให้ท่านอยู่ถึงได้เห็นความผืนอันวิจิตรงดงามของท่านก็กลายเป็นความจริงด้วยเถิด” แต่ไม่นานนัก นักเรียนก็เพิ่มขึ้นจนไม่มีที่เรียนพอ จึงต้องแซมปรับปรุงอาคารหลังเก่า ๆ ที่มีได้ใช้เรียน ให้เป็นห้องเรียนเพิ่มขึ้นอีก

บาทหลวงกลอมเบร์ตทำงานมาด้วยความเหน็ดเหนื่อยทั้งในด้านการงานในโรงเรียนอัสสัมชัญและงานฝ่ายคริสตศาสนา ท่านอยากจะได้บาทหลวงมาเป็นครูเพิ่มเติมอีก ต่อมาไม่ช้าบาทหลวงกลอมเบร์ตก็รู้สึกว่าคุณภาพของท่านทรุดโทรมลงมาก เพราะต้องกรากกรำอยู่กับงาน จึงต้องกลับไปรักษาตัวอยู่ที่ยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ท่านได้ฝากโรงเรียนอัสสัมชัญไว้ในความดูแลปกครองของบาทหลวงคณะเซนต์คาเบรียล ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในปีนั้นรวม ๙ คนด้วยกัน และได้เข้าเป็นครูโรงเรียนอัสสัมชัญทั้งหมด บาทหลวงกลอมเบร์ตต้องรักษาตัวอยู่ในประเทศฝรั่งเศสถึงสองปี เมื่อกลับมาถึง

กรุงเทพฯ ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ บรรดาศิษย์เก่าได้ร่วมกันจัดงานต้อนรับอย่างเอิกเกริก

เมื่อจัดตั้งโรงเรียนชายได้เรียบร้อยแล้ว บาทหลวงกอลมเบต์ก็ดำเนินการสร้างโรงเรียนหญิงสืบต่อไป และก็สร้างสำเร็จเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาอีก ๑ ปี ท่านได้จัดสร้างโบสถ์อัสสัมชัญใหม่ ซึ่งสำเร็จเรียบร้อยเปิดใช้ได้ ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ และใช้ต่อมาจนปัจจุบันนี้

บาทหลวงกอลมเบต์ได้ดำเนินงานทางคริสตศาสนา และการให้การศึกษาแก่กุลบุตรกุลธิดาชาวไทยมาเป็นเวลารวมถึง ๕๐ ปี จึงเป็นที่เคารพรักใคร่ของผู้ที่เกี่ยวข้องทุกคน ดังจะเห็นได้ว่า ในงานฉลองอายุครบ ๖ รอบ ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์อันสูงเกียรติจากรัฐบาลฝรั่งเศส และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์ช้างเผือกจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย

บาทหลวงกอลมเบต์ยังทำงานอย่างเข้มแข็งต่อมาได้เพียง ๔ ปีก็ล้มเจ็บลงต้องเข้ารักษาตัว ณ โรงพยาบาลเซนต์หลุยส์ ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ นับแต่นั้นมาท่านก็ป่วยทุพพลภาพ ระหว่างป่วยนั้นก็ยังเอาใจใส่สวดขับฟังและให้คำแนะนำในเรื่องงานโรงเรียนอัสสัมชัญ ตลอดจนสนทนาร้อยวันเรียงกับมิตรสหายและบรรดาศิษย์เก่าที่ไปเยี่ยมเยียนท่านอยู่เสมอ เมื่อมีผู้คุ้นเคยไปเยี่ยม ท่านมักแสดงความดีใจเมื่อได้พบ และแสดงความเสียใจเมื่อเวลาผ่านไปทุกครั้งไป บาทหลวงกอลมเบต์ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ โรงพยาบาลเซนต์หลุยส์ ในงานพิธีฝังศพเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ณ โบสถ์อัสสัมชัญนั้น ได้มีบุคคลสำคัญไปร่วมพิธีไว้อาลัยแก่

บาทหลวงกลอมเบท์ ผู้ซึ่งอัสสัมชนิกทั้งหลายเรียกว่า “พ่อ” มากมายหลายท่าน เป็นต้นว่า พลเอก พระยาพลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) นายกรัฐมนตรีขณะนั้น และรัฐมนตรีอื่นๆ อีกหลายท่าน คณะทูตและกงสุลของประเทศต่าง ๆ อีกมาก บรรดาอัสสัมชนิกที่เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และเป็นบุคคลสำคัญในหน้าที่อื่น ๆ ของเมืองไทย ก็พร้อมเพรียงกันไปไว้อาลัยท่าน อาทิ เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์ (จิตร ณ สงขลา) พระยาศรีวิสารวาจา (เทียนเหลียง ชุนตระกูล) และพระยามานวราชเสวี (ปลอด ณ สงขลา) เป็นต้น

บาทหลวงกลอมเบท์ สมควรได้รับสมญาว่าเป็นหลวงพ่ออันแท้จริงของบรรดานักเรียนอัสสัมชัญ เพราะท่านคอยดูแลเอาใจใส่กุลบุตรที่เล่าเรียนด้วยความเมตตากรุณาและด้วยความเป็นธรรม เหตุนี้ผู้ที่ได้รับการศึกษาในโรงเรียนอัสสัมชัญระหว่างที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ ส่วนมากจึงมีความเคารพเกรงกลัวและรักใคร่ท่านมาก เพราะว่าผู้ใดตอบแทนความชั่วและความดีด้วยความเป็นธรรมและมีความหวังดี ท่านผู้นั้นพึงได้รับการบูชา ฉะนั้น

(ข้อความส่วนใหญ่ได้มาจากหนังสือกึ่งศตวรรษของโรงเรียนอัสสัมชัญ)

ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชธน

จากหนังสือ “ประวัติครู”. กรุงเทพฯ, กรุสกา, ๒๕๐๓ (กรุสกาจัดพิมพ์ ในวันครู ๑๖ มกราคม ๒๕๐๓)

๑๐. ประวัติสังเขป

พระยาเลขาณิษฐรรมวิทักษ์ แจ้งความจำนงใคร่ขอให้ข้าพเจ้าเขียนประวัตินางโสภณอักษรกิจ (หยิน สมิตะสิริ) สำหรับลงพิมพ์ในหนังสือที่จะตีพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางโสภณอักษรกิจ ข้าพเจ้ายินดีรับสนองด้วยความเต็มใจ เพราะทั้งผู้วายชนม์ตลอดจนพระโสภณอักษรกิจเมื่อยังมีชีวิตอยู่ได้เป็นที่คุ้นเคยชอบพอรักใคร่กันมานานจึงได้เขียนประวัติสังเขปให้ด้วยน้ำพักน้ำแรง เพื่อปฏิบัติการตอบแทนเป็นครั้งสุดท้ายด้วยความอาลัยดังต่อไปนี้

นางโสภณอักษรกิจ (หยิน สมิตะสิริ) เกิดในตระกูลพานิช เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๒ ที่บ้านในสามเพ็ง ย่านสะพานหัน อำเภอจักรวรรดิ จังหวัดพระนคร มีน้องสองคน คือ คุณหญิงสุรินทรภักดี (เหียน พุกกะณานนท์) กับ พระยาอรรถศาสตร์โสภณ (สว่าง จุลวิรุ)

นางโสภณอักษรกิจ ได้แต่งงานกับพระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ และโดยที่นางโสภณอักษรกิจ มีโรงพิมพ์ตั้งอยู่ที่ตำบลถนนตรีเพชร เมื่อได้แต่งงานแล้วจึงได้ร่วมกันดำเนินอาชีพการพิมพ์หนังสือโดยขยายกิจการโรงพิมพ์ใหญ่โตชนและย้ายโรงพิมพ์ไปตั้งที่ตำบลวัดเกาะ อำเภอสามพันขวดค์ ต่อมาได้ย้ายมาตั้ง ณ ตึกแถวถนนเจริญกรุงข้างวังบูรพาภิรมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ขนานนามโรงพิมพ์ว่า “โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร” ต่อมาในปี ๒๔๔๙ ได้ย้ายมาตั้งอยู่ ณ ถนนราชบพิธ กิจการของโรงพิมพ์ก็ได้เจริญขึ้นเป็นลำดับ จนเป็นที่ปรากฏทั่วไปในเวลานั้นว่า กระบวนฝีมือการ

พิมพ์หนังสือไม่มีโรงพิมพ์ไหนจะทำได้ ประณีตเกินโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-
ธนากร

นางโสภณอักษรกิจ มีบุตรธิดากับพระโสภณอักษรกิจ ๑๐ คน คือ

๑. คุณหญิงเลขาฉวีธรรมวิทักษ์ (วาค เลขาฉวี)
๒. นางเขียน อินทุโสภณ
๓. ก.ช. ไสว สมิตะสิริ (วายชนม์)
๔. นายประเสริฐ สมิตะสิริ
๕. นายเวียน สมิตะสิริ (วายชนม์)
๖. นายประสิทธิ์ สมิตะสิริ
๗. นางระเบียบ คุณะเกษม
๘. นายถวัน สมิตะสิริ
๙. ก.ช. กะวิน สมิตะสิริ (วายชนม์)
๑๐. ก.ญ. แดง สมิตะสิริ (วายชนม์)

เมื่อพูดถึงความประพฤติกและอัธยาศัยใจคอแล้ว ปรากฏว่า นางโสภณ
อักษรกิจ เป็นผู้ที่มีอัธยาศัยดีงาม มีใจโอบอ้อมอารีต่อญาติมิตรและผู้มาติดต่อ
เป็นที่รู้จักชอบพออย่างกว้างขวางในบรรดาพ่อค้าและข้าราชการ

นางโสภณอักษรกิจ บ่วยด้วยโรคชรา เหลือความสามารถของแพทย์
ที่จะเยียวยารักษาได้ จึงได้ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๑
คำนวณอายุย่าง ๘๐ ปี

ขออำนาจแห่งบุญกุศล ตลอดจนคุณงามความดีที่นางโสภณอักษรกิจ
ได้บำเพ็ญไว้เป็นอย่างดีเมื่อยังมีชีวิตอยู่ และอำนาจแห่งกุศลบุญราศีที่ทักษิณานุ-

ปทานกิจ ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศให้ จงรวมกันเป็นพลวบ้างยส่งผล
 ทลบันดาลให้นาง โสภณอักษรกิจประสพอิฐวิบุลมนุญผลในสัมปรายภพจงทุก
 ประการเทอญ.

พระยาอนุমানราชธน

ราชบัณฑิตยสถาน

วันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๑

จากหนังสือ “เรื่องสันเกี่ยวกับประเพณีต่างๆ เทศกาลลอยกระทง ประเพณีทำบุญ
 สวดมนต์เลียงพระ” กรุงเทพ ฯ, โรงพิมพ์ไทยเชชม (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฉาปนกิจ
 สพนางโสภณอักษรกิจ (หยิน สมิตะสิริ)

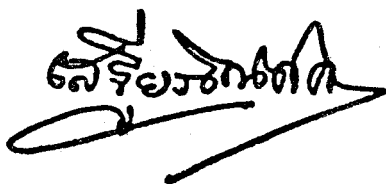
๑๑. ประวัติย่อ

นางสมไสว เหราบัตย์

นางสมไสว เหราบัตย์ เป็นบุตรคนหัวปีของข้าพเจ้าในบรรดาบุตรที่รักทั้งหมด มีอยู่ด้วยกันรวม ๙ คน ที่ร่วมท้องกลานตามกันมาจากมารดาคนเดียว คือ คุณหญิงอนุนาธาธร (ละไม) นางสมไสว เหราบัตย์ เกิดที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ตายด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๕ มีอายุได้ ๕๒ ปีหย่อน ๒ เดือนเศษ นางสมไสว เหราบัตย์ สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนคอนแวนต์ เซนต์โยเซฟ แล้วแต่งงานกับ นายเสพย์ เหราบัตย์ มีบุตรด้วยกัน ๒ คน คือ นางรังรอง กาญจนวัฒน์ ภรรยา ร.ต.อ. บำรุง กาญจนวัฒน์ และนายชลิต เหราบัตย์ สามี นางโฉมแซ (รักสตัย) เหราบัตย์ นางสมไสว เหราบัตย์ เป็นหม้ายมาตั้งแต่ยังอยู่ในวัยสาว แต่ได้ครองตัวเป็นหญิงหม้าย มุ่งเลี้ยงดูบุตรด้วยดีตลอดมาจนบุตรทั้งสองได้ครองเรือนเป็นฝั่งฟาและได้เห็นหลานยายถึง ๒ คน เป็นอันว่า นางสมไสว เหราบัตย์ หมกห่อหมกกังวลและหมกภาระเรื่องเลี้ยงลูก จะมีอยู่ก็แต่เรื่องเลี้ยงหลานแต่เป็นไปด้วยความรักความเอ็นดูหลาน ๆ เท่านั้น

บัดนี้ นางสมไสว เหราบัตย์ ก็ตายไปแล้ว และตายอย่าง “นอนตาหลับ” แต่ภาระเรื่องของโลกจะต้องตกเป็นหน้าที่ของบุตรที่จะแสดงออกซึ่งความดีคุณกตเวทีส่นของคุณแม่ผู้บังเกิดเกล้า ด้วยการบำเพ็ญตนเป็นคนดี รู้คุณท่านและรู้หน้าที่ของตน คือ เป็นบุตรที่ดี เป็นพี่น้องที่ดี เป็นสามีภริยา

ที่ดี และเป็นพ่อแม่ที่ดี ดังที่ประพุดิอยู่ในขณะนี้ ให้ยืนยงคงอยู่อย่ารู้เสื่อม
ก็จะประสบแต่ความสุขสวัสดิ์มีแต่ความชื่นบานในชีวิตตลอดไป จะได้เป็น
ตัวอย่างแก่ลูกหลานคนรุ่นหลัง นี่แหละคือการแสดงออกของหน้าที่ผู้เป็นบุตร
เป็นการแสดงออกซึ่งความรักความอาลัยอันบริสุทธิ์ระลึกถึงพระคุณท่าน ที่
เป็นผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูมาจนเติบโตใหญ่ปึกแข็ง ในเมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว
ถ้าคราวใดระลึกถึง ก็จะเกิดความบันเทิงใจว่าได้ทำหน้าที่ของบุตรมาดีแล้ว
ดีกว่าแสดงแต่เพียงความอาลัยและเสียใจว่าไม่ทัน ได้มีโอกาสสนองคุณท่านได้
เต็มที่เมื่อครั้งท่านยังมีชีวิตอยู่หรือมีโอกาสแต่ก็ไม่ทำเพราะด้วยความประมาท.

๒๕ พ.ย. ๒๕๐๕

จากหนังสือ “เรื่องความกักตุน ศาสนาและจริยธรรม” ครั้งที่ ๓ และที่ ๔ กรุงเทพฯ ฯ,
รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๕ (ตีพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานสังสการศพ นางสมไลว เหมราชย์)

๑๒. ประวัติ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาเทพรัตนนรินทร์ (เฉลิม ศรีไชยยันต์)

ท.จ.ว., ต.ช., ต.ม., ว.ป.ร. ๓

พระยาเทพรัตนนรินทร์เป็นบุตรพระยาเสนาภูเบศร์ (อังกาบ ศรีไชยยันต์) และคุณหญิงขันธ์ เสนาภูเบศร์ เกิดเมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ แรกเข้ารับราชการในกรมมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ตำแหน่งมหาดเล็กเวรสิทธิ์ มียศและบรรดาศักดิ์ในกรมนี้ครั้งแรกเป็นนายพลพ่าห์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ แล้วเลื่อนเป็นนายจ่าเนตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมารับราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ตำแหน่งเจ้าพนักงานตรวจภายนอก และในปีนั้นได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระมนัศมานิต ในขณะที่มารับราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนไปร่วมประชุมนานาชาติเรื่องฝิ่น ณ นครเซี่ยงไฮ้ ซึ่งมี พระยาเจษานุชิต (ขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาภักดีเสนี) เป็นหัวหน้าคณะ พ.ศ. ๒๔๕๓ เลื่อนตำแหน่งเป็นเจ้ากรมธนบัตร แล้วได้รับพระราชทานยศเป็นอำมาตย์เอกและเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาเทพรัตนนรินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้เลื่อนยศเป็นมหาอำมาตย์ตรีและได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าเป็นพระยาพานทอง ต่อมาได้รับพระราชทานเลื่อนเป็นชั้นทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ นอกนั้นได้รับพระราชทานยศเป็นจางวางตรีพิเศษในกรมมหาดเล็ก และได้รับ

พระราชทานเข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ร.ร. ๖ ชั้นที่ ๑ ประดับเพชร
ในรัชกาลที่ ๖ และเป็นองคมนตรีในรัชกาลที่ ๖ และที่ ๗ ด้วย ถึง พ.ศ.
๒๔๖๕ ลาออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญ รวมเวลารับราชการมา
๓๓ ปี บ่วยถึงอนิจกรรมด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๐
คำนวณอายุได้ ๘๖ ปี

ข้อความโดยย่อเนื่องด้วยประวัติพระยาเทพรัตนนรินทรดังกล่าวมาข้าง
ต้นนี้ ข้าพเจ้าผู้รับเอาระแต่งตั้งประวัติของท่านเนื่องในงานพระราชทานเพลิง
ศพ เก็บความเอามาจากประวัติราชการของท่านซึ่งในนั้นไม่มีอะไร นอกจาก
แจ้งเรื่อง ยศ บรรดาศักดิ์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตำแหน่งหน้าที่ในราชการ
และอัตราเงินเดือนพร้อมทั้งวันเดือนปีที่ได้รับพระราชทาน ลงไว้เป็นแถว ๆ
เป็นลำดับอย่างรายการเท่านั้น ซึ่งโดยมากก็ไม่ใคร่มีใครค่อยอ่านโดยถี่ถ้วน
นัก ข้าพเจ้าจึงย่อเอามาแต่ข้อความเพื่อเป็นนิทัศน์อุทาหรณ์ให้เห็นว่าผู้ที่รับ
ราชการมานานด้วยความบากบั่นและซื่อสัตย์สุจริตต่อหน้าที่ ย่อมมีผลเป็น
เกียรติประวัติความเจริญด้วยยศฐาบรรดาศักดิ์โดยอนุรูป เท่ากับเป็นเครื่อง
หมายให้ทราบถึงคุณงามความดีที่ได้บำเพ็ญมาแล้วด้วยดี เป็นศรีแก่ผู้เป็น
ทายาทในสกุล

ส่วนประวัติของท่านนอกจากประวัติราชการดังกล่าวมาข้างต้น ข้าพเจ้า
ทราบเรื่องได้น้อยเต็มที แม้จะคุ้นเคยกับท่านเพราะเคยร่วมราชการใน
กระทรวงเดียวกันมาแต่ก่อน แต่ก็อยู่แยกกรมกัน การพบปะวิสาสะกันจึงมี
น้อย ประกอบทั้งข้าพเจ้ามีอายุเด็กกว่าท่านตั้งรอบกว่า เป็นคนมีวัยคนละรุ่น
เมื่อเป็นเช่นนี้ความคุ้นเคยวิสาสะกันของท่านและข้าพเจ้าจึงเป็นไปอย่างผู้ใหญ่
กับเด็ก และความคุ้นเคยอย่างนี้จะมิขึ้นได้ก็ด้วยฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ใหญ่แสดง

ไมตรีจิต และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นเด็กแสดงความเคารพนับถือตอบ เพราะฉะนั้น เรื่องราวอันเป็นประวัติส่วนตัวของท่านในตอนแรก ๆ ข้าพเจ้าจึงทราบได้ไม่มาก นอกจากทราบเรื่องมาเลา ๆ ว่าท่านอยู่ในสกุลศรีไชยยันต์ ซึ่งมีญาติผู้ใหญ่ในสกุลนี้คือ เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ที่สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๕ บ้านของท่านอยู่ริมปากคลองโองอ่าง ในที่ซึ่งต่อมาเป็นที่ทำการของกระทรวงศึกษาธิการ และเป็นที่ทำการกรมกสิกรรมในปัจจุบันนี้ ตัวตึกของเดิมยังเหลือให้เห็นอยู่ ข้าพเจ้าทราบว่า เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์เป็นบุตรเขยเจ้าสัวหงซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีชัยบาน และเป็นขุนบาลออกห้วย ก.ข. ซึ่งเข้าใจว่าเป็นคนแรก เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ไม่มีบุตรมีแต่หลานคือพระยาเสนาภุเบศร์คนหนึ่ง ซึ่งเป็นบิดาพระยาเทพรัตนนรินทร์ พบในหนังสือแห่งหนึ่งกล่าวว่า เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ได้ทำพินัยกรรมมอบมรดกบางส่วนให้แก่พระยาเสนาภุเบศร์ และจดไว้ว่าพระยาเสนาภุเบศร์มีชื่อเดิมว่า ขาบ ผิดกับที่จดไว้ข้างต้นว่า อังกาบ ชื่อไหนจะถูกข้าพเจ้าก็สืบไม่ได้ความ หรือเดิมท่านจะชื่อขาบแล้วภายหลังเปลี่ยนเป็นอังกาบก็ทราบไม่ได้ แต่ก็ไม่สำคัญอะไร ชื่อสำคัญก็คือ พระยาเสนาภุเบศร์ (ขาบหรืออังกาบ) เป็นบิดาพระยาเทพรัตนนรินทร์นั้นแน่ และบ้านเดิมของพระยาเทพรัตนนรินทร์ก็อยู่ใกล้ ๆ กับบ้านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ คืออยู่ตรงที่เป็นส่วนหนึ่งของโรงไฟฟ้ากรุงเทพปัจจุบันนี้

มูลเหตุที่บ้านของเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ จะตกมาเป็นที่ทำการของกระทรวงศึกษาธิการ และต่อมาเป็นที่ทำการของกรมกสิกรรมและกรมประมงนั้น ทายาทคนหนึ่งชี้แจงว่า พระยาเสนาภุเบศร์ผู้เป็นปู่เคยเล่าให้ฟังว่า บ้านที่อยู่กัน ณ ปากคลองโรงไฟฟ้าวัดเสียบนั้น ท่านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ เป็น

ผู้ซื้อให้แก่ท่าน และเมื่อท่านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์เริ่มป่วยกระเสาะกระแสะ วันหนึ่งได้เรียกตัวท่านไปหาและถามว่า “เจ้ามีบ้านช่องที่ได้ซื้อให้พ่ออยู่กันแล้วไม่ใช่หรือ ?” โดยที่ไม่ทราบว่ายท่านถามเช่นนั้นเพราะเหตุใดและมีความประสงค์อย่างไร ประกอบกับในขณะนั้นครอบครัวก็มีกันอยู่ไม่กี่คน จึงได้ตอบไปว่า “ก็พอมีอยู่กันแล้ว” เมื่อได้ฟังคำตอบดังนั้นแล้ว ท่านก็นิ่งและไม่ได้ซักถามอะไรอีก ต่อมาเมื่อท่านมีอาการป่วยหนัก ความทรงทราบไปถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมอาการป่วยถึงที่บ้าน ในโอกาสนั้นเอง ด้วยความปีติและปลาบปลื้มในพระมหากรุณาธิคุณ กอปรทั้งความกตัญญูทูลเกล้าฯ ซึ่งท่านมีอยู่ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ยกมือทั้งสองอันอ่อนเปลี้ยของท่านขึ้นประณมถวายบังคม ณ ที่ที่นอนป่วยอยู่ น้ำตาไหลคลอสนัยน์ตาทั้งสองข้าง และกราบบังคมทูลด้วยเสียงแผ่ว ๆ ว่า “ข้าพระพุทธเจ้าเห็นจะหาบุญไม่แล้วที่จะได้รับใช้สนองพระมหากรุณาธิคุณต่อไปอีก ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๖ ชุบเลี้ยงหลานชายข้าพระพุทธเจ้าด้วย ทร์พัยสมบัติที่มีอยู่เล็กน้อย ๆ ก็ได้แบ่งปันให้เขาไปแล้ว จึงขอน้อมเกล้าฯ ถวายทรัพย์สินของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่มีอยู่ต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท” แล้วท่านก็ได้กราบบังคมทูลขอถวายบังคมลาเป็นประโยชน์สุดท้าย และต่อจากนั้นอีกไม่กี่วันท่านก็ได้ถึงอสัญกรรม ฉะนั้น ที่ดินซึ่งเป็นบ้านของท่านจึงได้ตกเป็นสมบัติของหลวง ส่วนทรัพย์สินอื่น ๆ ทายาทผู้ให้ค่าจ้างนั้นยืนยันว่าตนเองขณะเมื่อยังดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการตรวจเงินแผ่นดิน ยังเคยได้เห็นหีบเหล็กขนาดกลางหีบหนึ่ง เก็บรักษาอยู่ที่พระคลังข้างที่ หีบนั้นมีตราครุฑและป้ายกระดาษแข็งเขียนผูกติดว่า “เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ทูลเกล้าฯ ๖ ถวาย” แต่ในหีบนั้นจะมีอะไรบ้างไม่ได้สืบสวนต่อไป

ข้าพเจ้าเมื่อพบพระยาเทพรัตนนรินทร์ในตอนหลังก็เป็นแต่กลางครึ่ง
กลางคร่าว ได้เรียนถามท่านถึงเรื่องราวต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประวัติและสกุลของ
ท่าน แต่การพบปะกันมักมีเวลาน้อย จะซักถามอะไรก็ไม่สะดวก ท่านตอบ
ว่าว่าง ๆ จะมาเล่าให้ฟังเพราะต้องการจะมาปรึกษาเรื่องนี้อยู่เหมือนกัน เพราะ
ท่านอายุมากแล้ว แต่ครั้นแล้วเราก็ไม่ได้พบปะกันอีก จนกระทั่งท่านถึง
อนิจกรรมไป ภาระเรื่องที่ท่านต้องการจะมอบหมายให้ช่วยทำจึงยังค้างอยู่
ข้าพเจ้าจึงต้องรับเอาเป็นภาระแต่งประวัติของท่านเพื่อเป็นปฏิการะในไมตรีจิต
ที่ท่านมีอยู่กับข้าพเจ้า

ข้าพเจ้ายังจำได้เมื่อครั้งยังไม่คุ้นเคยกับท่าน คือเรื่องธนบัตรสยามที่ใช้
ในสมัยเมื่อ ๕๐ ปีมาแล้ว มีลายเซ็นชื่อพระมณัศมานิตอยู่ในธนบัตรเหล่านั้น
เสมอ เห็นคำตาอยู่แทบทุกวัน พระมณัศมานิตในที่นี้คือพระยาเทพรัตนนรินทร์
เมื่อครั้งยังดำรงตำแหน่งเป็นเจ้ากรมธนบัตร อีกเรื่องหนึ่งคือการแต่งตัวของ
ท่านย่อมมีลักษณะภาคภูมิอยู่เสมอ แม้แต่รองเท้าของท่านก็ได้ทราบว่าจะต้องมี
สองคู่ผลัดกันเป็นประจำวันคู่หนึ่งสำหรับไปไหนมาไหน อีกคู่หนึ่งสำหรับใช้
แต่ในที่ทำงาน

เพื่อให้ทราบว่าพระยาเทพรัตนนรินทร์มีบุตรที่สืบสายโลหิตของท่าน
กี่คน ข้าพเจ้าจึงขอร้องบุตรคนโตของท่าน ๒ คน ซึ่งเป็นเพื่อนข้าพเจ้าให้
ช่วยจดมาให้ด้วย ดังมีรายชื่อบุตรของท่านต่อไปนี้

๑. นางบัญญัติอนุสาร (กลับ ทิพย์โกมุท) ถึงแก่กรรมแล้ว
๒. หลวงสมบัติภูเบศร์
๓. หลวงศรีสารสมบัติ
๔. นางจรรยาวิจัย (อะเคือ มะกรสาร)

๕. นางอุไร เล่ห์เรณู
๖. นายแถม ศรีไชยยันต์
๗. นางจิระวดี วัฒนวาทีน
๘. นางรัตนา ศรีไชยยันต์
๙. นางมณฑา รัตนโรม
๑๐. นายรัตนเทพ ศรีไชยยันต์
๑๑. นางสาวสง่าศรี ศรีไชยยันต์
๑๒. นางสาวเปลี่ยนศรี ศรีไชยยันต์

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ถามบุตรซึ่งเป็นทนายของท่านคนหนึ่งว่า มีรูปถ่ายเกี่ยวกับเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์เหลืออยู่บ้างหรือไม่ ได้รับตอบว่ามี ข้าพเจ้าจึงขอร้องให้นำมาจำลองตีพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้ด้วย เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่คนรุ่นหลัง ว่าสมัยนั้นแต่งตัวกันอย่างไร

ประวัติพระยาเทพรัตนนรินทร มีเล่าของท่านกล่าวว่าคงจะทราบเรื่องได้มาก ความจริงก็ควรจะเป็นเช่นนั้น แต่ผู้ที่จะให้ความรู้แก่ข้าพเจ้าได้ เท่าที่ทราบก็ล้มหายตายจากไปตามอายุชั้ยเสียหมดแล้ว ข้าพเจ้าเป็นผู้มีนิสัยชอบไต่ถามเรื่องเก่า ๆ จากผู้ใหญ่ในเมื่อมีโอกาสนั้น แต่บัดนี้เมื่อต้องการจะทราบจะไปถามใครเล่า เมื่อตัวเองก็เป็นคนในอดีตแต่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบันเท่านั้น เหตุนี้ข้าพเจ้าจึงสามารถเขียนประวัติพระยาเทพรัตนนรินทรได้แต่ย่อ ๆ เพียงเท่านั้น

ข้าพเจ้าขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีที่ทนายได้ประกอบกิจพิธีในศาสนา เนื่องในงานทักษิณานุประทาน เพื่ออุทิศกัลปนาผลแก่พระยาเทพรัตน-

นรินทร์ผู้บังเกิดเกล้า และเนื่องด้วยกุศลผลบุญนี้ จงเป็นพลวับจ้ายันดาล
ให้ท่านที่เคารพยิ่งซึ่งล่วงลับไปแล้วนี้ ประสบแต่ความสุขความเจริญใน
สุคติวิสัยตลอดไปเทอญ.

พระยาอนุমানราชธน

ราชบัณฑิตยสถาน

วันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๒

จากหนังสือ “พระบรมราโชวาทและพระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี พระราชนิพนธ์ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และปาฐกถาเรื่องเงินตราสยาม ของหลวง
บริบาลบุรีภัณฑ์” กรุงเทพฯ ฯ, ร.พ. พระจันทร์, ๒๕๐๒ (พิมพ์เป็นอนสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์ตรี พระยาเทพรัตนนรินทร์ (เฉลิม ศรีไชยชนะ) ณ เมรุ
วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๐๒)

๑๓. ชีวิตพระสารประเสริฐที่ข้าพเจ้ารู้

ตอน ๑ เมื่อบวช

ถ้าข้าพเจ้าจำไม่ผิด หนังสือทิโตนเทศฉบับความเรียง ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกที่โรงพิมพ์ไท สะพานยศเส มีข้อความอยู่ที่ปกหนังสือว่า “การม พ.ศ. ‘๔๕๔’” ย้อนถอยหลังจาก พ.ศ. นั้นขึ้นไปไม่นานนัก ก็ถึงวันซึ่งข้าพเจ้า รู้จักกับพระสารประเสริฐเป็นครั้งแรก และเราก็ผูกมิตรไมตรีเป็นมิตรกันมา ยืนยาว สมดังเรื่อง “การผูกแห่งมิตร” ในหนังสือทิโตนเทศเล่มต้น ซึ่ง เราทั้งสองร่วมกันแปลและถ่ายออกมาเป็นภาษาไทย เรื่องที่เราจะรู้จักกัน เกิดจากหนังสือทิโตนเทศ ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษของ เวอร์แทน ซึ่ง ข้าพเจ้าสั่งซื้อมาจากต่างประเทศ วันหนึ่งขุนโสภิตอักษรการ (แห่งโรงพิมพ์ ไท) เจ้าของโรงพิมพ์ไท สะพานยศเส มาหาในฐานะที่ขอบพอกันมาก เมื่อทราบว่าย่าพเจ้ามีหนังสือทิโตนเทศภาษาอังกฤษ ก็อยากจะให้ถ่ายออกเป็นภาษาไทย เพื่อตีพิมพ์ให้แพร่หลาย เพราะเรื่องทิโตนเทศ ซึ่งมีอยู่ใน ภาษาไทยแล้ว มีเพียงบทเบื้องต้นเท่านั้น ข้าพเจ้าตอบว่าลำพังคนเดียว เห็นจะทำไปไม่สมบูรณ์ ถ้ากระไรได้ผู้ซึ่งทรงความรู้ภาษาไทยและภาษาบาลี ร่วมมือด้วยจะดี.....ขุนโสภิตอักษรการตอบว่า มีอยู่คนหนึ่งชื่อมหาตรี เป็นเปรียญ ๗ ประโยค บวชเป็นพระอยู่ที่วัดเทพศิรินทราวาส ต่อมาพระ- มหาตรีกับข้าพเจ้าก็ได้พบกันเป็นครั้งแรกที่วันนั้น ความรู้สึกครั้งแรกเมื่อ พบปะวิสาสะกันเป็นตอนสำคัญ เพราะท่านว่าสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกย่อมมี สองหน้า คนทุกคนก็มีสองหน้า หน้าที่หนึ่งเป็นหน้าธรรมคาเรานี้เอง แต่

อีกหน้าหนึ่งแฝงอยู่ในหน้าแรก คนที่เราไม่เคยเห็นหรือไม่เคยรู้จัก ผ่านตาเราไปวันหนึ่งๆ เป็นจำนวนมาก เมื่อเราเห็นหน้าและผ่านไปแล้วก็แล้วกัน ไม่ได้เอาใจใส่จดจำกันต่อไป เพราะเป็นหน้าตามธรรมดาแต่มีดวงคนพอเห็นหน้าเป็นครั้งแรก เราก็รู้สึกมีมิตรจิตต่อผู้นั้นขึ้นมาทันที นี่คือน้ำที่สองของพระมหาตรีและของข้าพเจ้า ที่ต่างดึงดูดเอาความรู้สึกของเราเข้าไปหากัน เป็นอันว่าเราชอบหน้าของกันและกัน ข้าพเจ้าพบพระมหาตรีครั้งแรกเมื่อ ๓๐ ปีก่อนโน้น รู้สึกชอบหน้าพระมหาตรีทันที และเชื่อว่าพระมหาตรีก็น่าชอบหน้าข้าพเจ้าเหมือนกัน “การผูกแห่งมิตร” ของเราทั้งสอง จึงเริ่มต้นมีขึ้นแต่วันนั้นด้วยประการฉะนี้

พระมหาตรีครั้งกระโน้น มีรูปร่างหน้าตาจะว่าผิดกับพระสารประเสริฐเมื่อแก่ก็ได้ เพราะลักษณะใดที่ถือกันว่ายสวย อันควรมีแก่คนหนุ่มที่สวย ลักษณะนั้นย่อมเป็นคุณสมบัติมีประจำตัวพระมหาตรีอยู่พร้อม เกือบหาอะไรขาดตกบกพร่องไม่ได้ ข้าพเจ้าค้นเอารูปพระมหาตรีถ่ายไว้เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๕๘ มาดูแล้วส่งรูปนี้ให้ลูกหญิงของข้าพเจ้าคนที่เคยเรียนภาษาบาลีกับพระสารประเสริฐพอเห็นรูปก็เปล่งอุทานวาจาออกมาทันทีว่า “เหมหล่อนี้! แต่-อะไร! แต่ว่ามีเค้า” พระสารประเสริฐเอววันเกิดของตนและของข้าพเจ้า ผูกเป็นดวงชะตาไว้อยู่ในหนังสือโลกธาตุ ถ้าเทียบวันเกิดของพระสารประเสริฐกลับเป็นวันทางสุริยคติ ก็เป็นวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๒ ถ้าคำนวณอายุถึงวันที่เรารู้จักกัน พระมหาตรีก็น่าอยู่ได้ ๒๖ ปี อ่อนกว่าข้าพเจ้าปีหนึ่ง และได้ทราบจากพระสารประเสริฐเองว่า เป็นคนชาวกรุงเทพฯ เกิดที่ตำบลตรีเพ็ชร อำเภอบางบาล ข้าพเจ้ามีความใฝ่ฝันมาแต่เด็กที่จะศึกษาภาษาบาลี เมื่อมีโอกาสรู้จักพระมหาตรี ก็นับว่าเป็นเคราะห์ดีมาก ส่วนพระมหาตรีก็น่า

จะรู้ภาษาอังกฤษ แต่ครั้นแล้วเราทั้งสองก็ไม่มีโอกาสเรียนจากกันได้จริงจัง เพราะเวลาว่างของเราที่มีอยู่กลายเป็นเรื่องแต่งหนังสือร่วมกันไปหมด หนังสือไฮโปเทสที่เราทำร่วมกัน คือ ข้าพเจ้าถ่ายจากภาษาอังกฤษออกมาเป็นภาษาไทย แล้วพระมหาศรีเป็นผู้ตรวจแก้อีกที ก็ง่าย ๆ ไม่ต้องเปลืองเวลาอย่างไร แต่ความจริงเราทำกันได้อย่างช้า เพราะเมื่อพระมหาศรีตรวจแก้แล้วก็ส่งมาให้ข้าพเจ้าดูเสียก่อน ถ้าข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยก็ต้องปรึกษาหารือจนเป็นที่ตกลงกัน เหตุฉะนั้นเราจึงต้องพบกันเสมอในเวลาว่าง ถ้าข้าพเจ้าไม่ไปหาพระมหาศรีที่วัด พระมหาศรีก็มาหาข้าพเจ้าที่บ้าน มาเองตามลำพังบ้าง มากับขุนโสภิตอักษรการบ้าง นักรถบุบผาเดียว ซึ่งเป็นรถส่วนตัวของขุนโสภิตอักษรการจัดถวายให้ใช้ ครั้นกระนั้น ถ้าใครนั่งรถชนิดนั้นและนั่งไขว่ห้างเอกเขนกพิงหมอนแพรมาในรถ ก็เป็นคนภาคภูมิใจเอการอยู่ เพราะสมัยนั้นรถยนต์เพิ่งแรกมี แล่นอยู่ตามท้องถนนไม่กี่คัน ข้าพเจ้าจำได้แม่นว่าถึงวันที่พระมหาศรีมาบ้านข้าพเจ้าเป็นครั้งแรก เมื่อกลับไปแล้วเมียข้าพเจ้าซึ่งเวลานั้นยังเป็นสาวสวยอยู่ออกปากชมพระมหาศรีว่าสวย สีส้มเหลืองจับผิวเนื้อเสียเหลืองอร่าม คันหนึ่งพระมหาศรีมาหา ข้าพเจ้าส่งสมุดหนังสือภาษาอังกฤษเล่มหนึ่งให้ดู พระมหาศรีเปิดสมุดดูได้สักครู่ ก็พลิกไปถึงหน้าหนังสือซึ่งมีรูปถ่ายแผ่นหนึ่งคันไว้โน้น พระมหาศรีเห็นรูปถ่ายนั้นก็ร้องหึ ๆ แล้วผ่านเลยไป เมื่อพระมหาศรีลากลับแล้ว นึกสงสัยว่ารูปถ่ายอะไรที่เข้าไปคั่นอยู่ในหนังสือถึงกับพระมหาศรีร้องหึ ๆ คั่นเอารูปนั้นออกมาดู เห็นแล้วก็ตกตะลึง ตายจริงเอารูปนางผิวซึ่งเป็นรูปถ่าย “ศิลปิน” ของ “ครูเหลียม” ให้พระครูเสียแล้ว นี่พระมหาศรีมีนิกปลงกรรมฐานรูปนั้นตลอดทางหรือ

ข้อลำบากในการแปลเรื่องหิโตปเทศมีอยู่อย่างหนึ่ง คือหนังสือหิโตปเทศเป็นเรื่องขึ้นชื่อลือนามเรื่องหนึ่งของโลก แปลที่ไม่ดีอาจถูกตำหนิจากท่านผู้รักได้ หนทางที่เหมาะสมควรจะสอบจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตเสียด้วย เพราะที่ที่ขณะนั้นมีพระภิกษุชาวลังกาอยู่องค์หนึ่ง มีหนังสือหิโตปเทศฉบับภาษาสันสกฤตเป็นตัวอักษรเทวนาครีอยู่เล่มหนึ่ง และเป็นตัวอรรธอักษรสิงหลอีกเล่มหนึ่ง พระมหาธีรได้หนังสือสองเล่มนี้มา เป็นเหตุให้ข้าพเจ้ารู้ว่าพระมหาธีรอ่านตัวอักษรสิงหลได้ เพราะเคยตามอาจารย์คือพระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุทุมมศิลป์) ซึ่งเวลานั้นเป็นพระราชาคณะที่พระอมราภิกถกษิต ออกไปเกาะลังกา ตอนนั้นเห็นจะไปเมื่อครั้งยังเป็นเณรอยู่ เพราะพระมหาธีรตอนเด็กและเมื่อยังไม่ได้บวชนั้น เรียนหนังสืออยู่ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย สอบไล่ได้ประโยค ๒ อย่างเก่า และเป็นเพราะนิสัยอยากเรียนแต่ภาษาบาลี เด็กชายตรีจึงขอร้องต่อผู้ใหญ่ขอบวชเป็นเณร เวลานั้นเห็นมีอายุ ๑๓ หรือ ๑๔ ปี และเป็นเปรียญมาแต่เมื่อครั้งยังมีอายุไม่ครบบวชเป็นพระ จะเป็นเปรียญก็ประโยคข้าพเจ้าไม่ทราบ ทราบแต่ว่าเป็นเปรียญ ๗ ประโยค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ คือปีที่เรารู้จักกัน แม้พระมหาธีรจะอ่านอักษรเทวนาครีและสิงหลออก แต่ความรู้เรื่องภาษาสันสกฤตยังมีน้อยเต็มที ข้าพเจ้าเห็นเปิดคู่อภิธานภาษาสันสกฤต-อังกฤษ ของเซอร์โมเนียร์ วิลเลียมส์ บ่อยๆ แล้วเลือนหนังสือเล่มนั้นมาให้ข้าพเจ้าแปลภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นคำอธิบายให้ฟังในलग्न เป็นอันแสดงว่า เหตุไรพระมหาธีรจึงอยากรู้ภาษาอังกฤษ ข้าพเจ้าพลิกดูหน้าต้นของหนังสือเล่มนั้น เห็นมีข้อความเป็นตัวเขียนภาษาไทย ซึ่งจำได้คล้ายคล้ายคล้าว่า “ให้พระมหาธีร ป.๗ ศิษย์เป็นรางวัลในการสอนภาษาบาลี” มีลายเซ็นลงไว้ว่า

“พระธรรมไตรโลกาจารย์” แห่งวัดเทพศิรินทราวาส คือ สมเด็จพระพุทฺธ-
โฆษาจารย์ ข้าพเจ้าจึงรู้ว่า พระมหาตรีมีหน้าที่เป็นอาจารย์สอนภาษาบาลี
ในสำนักวัดนั้น เหตุฉะนั้นความรู้เรื่องภาษาบาลีของพระมหาตรีเมื่อเป็น
พระสารประเสริฐแล้วจึงเชี่ยวชาญมาก เพราะไม่ทิ้งและยังรับหน้าที่เป็น
อาจารย์สอนวิชาภาษาบาลีต่อมาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นเวลาเห็น
จะไม่น้อยกว่า ๑๐ ปี แม้เมื่อมีอายุครบเกษียณและออกจากราชการแล้วก็ยัง
เป็นอาจารย์พิเศษประจำอยู่ในมหาวิทยาลัยนั้น ต่อมาจนถึงวันที่ถึงแก่กรรม

ข้าพเจ้าเชื่อว่าหนังสือทิโปเทศน์เอง เป็นปัจจัยอันสำคัญที่เปลี่ยน
วิถีทางเดินแห่งชีวิตของพระมหาตรี เพราะพระมหาตรีกำลังเป็นหนุ่มปราด
เปรื่องและปราดเปรียวทันสมัย และมีความคิดรุ่งโรจน์อย่างที่ควรมีแก่คนหนุ่ม
ซึ่งมีความรู้ ว่าถึงความสามารถในการแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนซึ่งเป็นที่
นิยมแต่งของผู้มีความรู้ พระมหาตรีเป็นคนหนุ่มซึ่งแต่งได้ถึงขนาด เคย
ใช้ชื่อผู้แต่งว่า “พราหมณ์พงศ์” ขอดัดโคลงบทันของ “โคลงไชยชั้น
ป่าหม” ซึ่งพระมหาตรีเป็นผู้แต่ง เพื่อให้ท่านอ่านดูว่ามีความสามารถในการ
แต่งโคลงได้ดีสักเพียงไร ดังนี้

◎ “เสียมภพเสริมภาคแผ้ว สัมพัจฉร

๑๒๘ รัตน์

ศกสร้อย

ทวยถ้อยทุราวัชย์

แรมดั่ง บุรพฤดา

จงปราศประลาดคด้อย

เกลื่อนเข้าคลองกษัย”

พระมหาตรีแต่งโคลงฉันท์ลงในหนังสือพิมพ์ประตุมใหม่ได้ไม่นาน ก็
ต้องเลิก แม้ข้อความที่แต่งล้วนเป็นเรื่องสุภาพเกี่ยวกับศาสนาก็ดี แต่ถ้

เกิดสนุกแทบบ๊วย ๆ มีความชำนาญยิ่งขึ้น อาจหมกมุ่นเลยความพอดีไปได้ เหตุฉะนั้นพระมหาตริจึงเลิกแต่ง ที่เลิกแต่งได้ความจากพระมหาตริเองว่าท่านเจ้าคุณขอให้เลิก ต่อจากนั้นพระมหาตริก็ไม่ได้แต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนอะไรที่เป็นลำเป็นสันอีก ถ้าท่านต้องการรู้จักฝึกปากพระมหาตริว่าปราดเปรื่องในเรื่องโคลงฉันท์กาพย์กลอนเพียงไร จะดูได้ในหนังสือทศมนตรี ซึ่งพระมหาตริมีปฏิญาณแต่งได้รวดเร็ว สมัยนั้นในกรุงเทพ ฯ มีหนังสือพิมพ์รายวันอยู่ไม่กี่ฉบับ และกำลังมีเรื่องออกความเห็นกันสนุก “คอเรสปอนเดนส์” อยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์ พระมหาตริก็สนใจอยู่ในเรื่องเหล่านี้ เพราะกำลังจับ ๆ คลำ ๆ การศึกษาวิชากฎหมายอยู่ด้วย ครั้นเมื่อมาทำหนังสือฮีโตปเทศ ความจำเป็นบังคับให้พระมหาตริต้องเรียนภาษาสันสกฤตกับพระภิกษุลังกาองค์ที่กล่าวมาข้างต้น ไหนจะต้องเป็นอาจารย์สอนภาษาบาลีด้วย หาเวลาว่างได้น้อยเต็มที เมื่อเรียนไป ๆ ก็ยิ่งรู้ เพราะมีพื้นฐานบาลีอยู่ดีแล้ว เกิดคุ้นเคยในภาษาสันสกฤต เรื่องแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนและเรื่องเรียนกฎหมาย ตลอดจนการสนใจเรื่องชนิดที่มีอยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์ครั้งนั้นก็หมดไป กลายเป็นหมกมุ่นอยู่กับเรื่องเรียนภาษาสันสกฤต และการแต่งหนังสือตลอดมา แต่กระนั้นนิสัยที่เคยชอบมาแต่หนุ่มถึงกล่าวมาข้างต้น นาน ๆ ก็ผุดโผล่ออกมาเป็นคำพูดเกิดเหตุถึงเดือนร้อนบ้างเล็กน้อยก็เคยมี เหตุนี้ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าหนังสือฮีโตปเทศนี้แหละที่เปลี่ยนทางเดินแห่งชีวิตของพระมหาตริ และเป็นโชคที่แก่วิชาอักษรศาสตร์มากอยู่

เมื่อหนังสือฮีโตปเทศเล่มต้นตีพิมพ์ออกจำหน่ายแล้ว ถ้ากล่าวเป็นสำนวนที่ใช้กันอยู่ ก็ว่า “ได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี” มีท่านผู้ใหญ่ผู้หนึ่งสูงทั้งชาติตระกูลและความรู้ มีความเมตตากรุณาส่งเสริมกำลังใจของเราขึ้น

อีกมาก และยังเมตตาเขียนคำนำให้แก่มังง์สือหิโตปเทศเป็นพิเศษอีกด้วย โดยให้ชื่อย่อของท่านว่า ช.ภ.บ. ทั้งนี้เป็นเหตุให้เราสามารถทำเรื่องต่อไปได้อีกมากเรื่อง แต่การเหล่านี้สำเร็จลุล่วงไปได้ดี ไม่ใช่แค่เราสองคนเท่านั้นยังมีขุนโสภิตอักษรการเจ้าของโรงพิมพ์ไทด้วยอีกคนหนึ่ง รวมกันเป็นอย่างดี “ท้าวทวารสามเกลอ” ขุนโสภิตอักษรการเป็นผู้ไต่ถามการตีพิมพ์หนังสือไทย ต้องการให้มีหนังสือไทยเรื่องดี ๆ และการตีพิมพ์การเย็บเล่มหนังสือก็ต้องให้งดงามเรียบร้อยถึงขนาดด้วย ขุนโสภิตอักษรการไม่ได้มุ่งเพียงเป็นการค้าอย่างเดียว ยังมุ่งที่จะส่งเสริมการตีพิมพ์หนังสือไทยให้คนรักวรรณคดีไทยด้วย การตรวจรูปร่างครั้งแรกขุนโสภิตอักษรการเป็นผู้ตรวจเองเสมอ ถ้าเห็นหนังสือตัวโตบกพร่องก็ให้เอาตัวพิมพ์นั้นออกทันที ไม่ยอมให้ใช้เป็นอันขาด ตีพิมพ์หนังสือเทศน์ด้วยกระดาษทำเทียมลาน ซึ่งแพร่หลายอยู่ทุกวันนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าขุนโสภิตอักษรการเป็นผู้คิดคนแรก เพราะฉะนั้นในระยะเวลาต่อมาจึงเกิดมีหนังสือ “สารบพิเศษ” ขึ้นที่โรงพิมพ์ไท หนังสือ “สารบพิเศษ” นี้ออกเป็นชุด ๆ ละ ๔ เล่ม เล่มหนึ่งเป็นเรื่องที่เราทั้งสองเป็นผู้แปลผู้เรียบเรียง อีกสามเล่มเป็นหนังสือวรรณคดีเก่าของไทย การขาย ๆ เป็นสารบพิเศษเล่ม ถ้าจะซื้อต่างหากเฉพาะเล่มก็ได้แต่แพงกว่าและไม่ได้หนังสือที่มีปวงาม ๆ สมสมัย ที่ขุนโสภิตอักษรการทำเช่นนั้น ต้องการให้ผู้รักหนังสือ มีโอกาสสะสมหนังสือวรรณคดีไทยของเก่าไว้และได้มีหนังสือที่มีฝีมือการพิมพ์ดีมีปวงาม ๆ ประดับเข้าตู้ โดยไม่ต้องลงทุนซื้อหาในคราวเดียวเป็นราคามาก เพราะหนังสือ “สารบพิเศษ” มีระยะออกสามเดือนต่อครั้งหนึ่ง ผู้ที่ซื้อไปมีเวลาอ่านได้ตลอด ก็พอดีได้อ่านสารบพิเศษชุดต่อไปโดยลำดับ ส่วนที่มีหนังสือซึ่งเราสองคนเป็นผู้แต่งแทรกอยู่ด้วยเล่มหนึ่ง

ในสารบพิเศษ ก็เพื่อจะจูงหนังสือเรื่องเก่าที่เป็นวรรณคดีของไทยให้มีผู้รู้จัก และนิยมอ่านด้วย การตรวจชำระหนังสือเหล่านี้เป็นหน้าที่ของพระมหาดริ้วสะกตการันต์ของหนังสือที่ตีพิมพ์ ณ โรงพิมพ์ไทตอนแรก ๆ จึงเป็นไปตามที่พระมาตริตรองชำระแก้ไข ซึ่งมีคำที่ใช้ตัวสะกตการันต์อย่างแปลก ๆ อยู่บ้าง เช่น สัญญาณ เดิมเรามีแต่คำว่าสัญญา ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นเพราะพระมหาดริ้ว จึงได้เกิดคำขึ้น ในหนังสือหิโตปเทศท่านจะพบคำว่า “ถ้อยแถลง” อยู่ข้างท้ายเรื่อง คำนี้อาจจะมีใช้มาเดิมก็ได้ แต่เมื่อพระมหาดริ้วนำมาใช้ก็เห็นแปลกและเหมาะสม

คราวหนึ่งเราไปหาท่านผู้ใหญ่มูลึกกล่าวมาข้างต้น พระมหาดริ้วกราบเรียนถามท่านว่า คำว่าสุข ในภาษาบาลีและสันสกฤตก็เป็น ส-ลอ เหตุไฉนโบราณท่านจึงเขียนเป็นสุข ส-คอ ท่านตอบว่า “ฮิ สุข ส-คอ เป็นสุขไทย สุข ส-ลอ เป็นสุขแขก” ท่านพูดและอธิบายย่อ ๆ เพียงเท่านั้นเราก็อ้างไม่เข้าใจว่าท่านหมายความว่าอะไร เดียวนี้เรารู้แล้วว่าท่านหมายความว่าอย่างไร ถ้าจะเปรียบก็เหมือนเราได้เมียเป็นแขก เมื่อมาอยู่กับเราเรื่องที่จะแต่งตัวเป็นแขกอย่างเดิมมีใส่ตุ้มหูที่จุกเป็นต้น ก็คงจะเปลี่ยนใหม่กลายมาแต่งตัวอย่างไทย ถ้ากลับกัน แขกได้เมียไทยและพาเมียไทยไปอยู่เมืองแขก คราวนี้เมียไทยของแขกคนนั้นก็จะต้องแต่งตัวเป็นแขก นี่ฉันใดคำที่เราใช้มาจากภาษาอื่น ๆ ก็มีฉันนั้น แต่ที่สุขคงไม่เป็นสุข ส-คอ อยู่ต่อไป ก็เพราะเป็นสุขนางแขก ซึ่งไม่ได้มาตรงจากเมืองแขกและยังไม่ได้เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเป็นไทย เราจึงต้องเปลี่ยนให้เสียใหม่

เราขียนเขียนหนังสือครั้งโน้น เป็นเพราะเราสนุกและหาความรู้เรียนไปในตัว หนังสือเรื่องใดที่เราต้องการ แม้มีราคาแพงเท่าไร ขุนโสภิตอักษรการ

ก็เป็นผู้ออกเงินซื้อให้ เราจึงมีหนังสือดี ๆ พอที่จะทำการค้นคว้าสอบสวน
ได้สะดวก เรื่องที่สองที่เราทำถัดจากหิโตปเทศคือทศมนตรี ซึ่งเราถ่ายเอามา
จากเรื่อง “พันคืนและคืนหนึ่ง” หรืออาหรับราตรี ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ
ของเซอร์ริชาดเบอร์ตัน หนังสือฉบับนี้มี ๑๗ เล่มด้วยกัน และซื้อเข้ามาได้
อย่างถูกเพียง ๑๗ กินีหรือ ๑๗ ปอนด์ ๑๗ ชิลลิงส์เท่านั้น และเราใช้นาม
ปากกาเหมือนอย่างหิโตปเทศคือ “การม พ.ศ. ๒๔๕๕” แต่เปลี่ยนเลขท้าย
พ.ศ. ไปตามปีที่ตีพิมพ์ เพื่อให้รู้ว่าเราทำเสร็จเมื่อปีใดเราเพิ่งมาเปลี่ยนนาม
ปากกาเป็น “เสฐียรโกเศศ และ นาคะประทีป” ตอนหลังเมื่อครั้งเขียนเรื่อง
ให้หนังสือพิมพ์ไทยเชชมรายเดือน

พระมหาศรี และข้าพเจ้าร่วมทำหนังสือกันมาหลายปี ระหว่างนี้เรา
พบปะกันแทบทุกเวลาเย็นวันแต่ฝ่ายใดไม่อยู่ เช่นไปราชการหัวเมือง ต่อ
จากทำเรื่องทศมนตรี ถึงเรื่องนิยายเบงกาลี หนังสือเรื่องนี้ต้นฉบับเป็นภาษา
อังกฤษ เคียวนี้ล้มแล้วว่าใครเป็นผู้แต่ง (ไม่ใช่ พิหาริเคย์ ชาวเบงกาลี
ซึ่งเป็นผู้แต่งนิยายเบงกาลีอีกเล่มหนึ่ง) หนังสือนี้ก็คือนิยายธรรมดา แปล
ถ่ายออกมาเป็นภาษาไทยได้ง่ายกว่าหิโตปเทศหรือทศมนตรี ที่เราเลือกเรื่อง
ง่าย ๆ เพราะต้องการจะ “ปล่อยสมอง” หยุตแปลยาก ๆ กันเสียพักหนึ่ง
แต่เราก็คอดที่จะทำเรื่องง่ายให้เป็นเรื่องยากไม่ได้ ถ้าท่านเคยอ่านหนังสือสาม
เรื่องที่กล่าวมานี้ จะสังเกตว่ามีภาคผนวกต่อท้ายทุกเรื่อง นี่เป็นเรื่องที่เรา
ชอบมาก เพราะเป็นทางบังคับตัวเองให้เราต้องค้นคว้าหาความรู้นอกเรื่อง
แล้วระบายความรู้อันรุ่งโรจน์ของเราให้ออกมาเป็นตัวหนังสือ และเพราะเรื่อง
หาความรู้สำหรับภาคผนวกของเรานี้เอง ที่ทำให้เราได้ไปหาความรู้อื่น ๆ ซึ่ง
เราไม่คาดหมาย หนังสือนิยายเบงกาลี (ครั้งนั้นเขียนว่าเบงกาลี) แทนที่จะ

เป็นนิยายตามธรรมชาติกลับเป็น หนังสือที่มีฟุตโน้ตหรือเชิงอรรถออกพราวไป
 ด้วยเป็นสมัยแรก ๆ ซึ่งเรายัง “เฟื่อง” ความรู้ เพียงเท่านั้นยังไม่สะใจ
 แถมมีภาคผนวกขึ้นอีกเล่มหนึ่งด้วย นิยายเบงกาลีหนึ่งกล่าวถึงพิธีศราทของ
 ชาวอินเดีย เราอยากจะรู้ว่าเขาทำพิธีกันอย่างไร ไปได้เรื่องมีอยู่ในคัมภีร์
 วิชาปุราณะฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษของวิลสัน ซึ่งขุนโสภิตอักษรการออก
 เงินสั่งซื้อให้ทั้งชุด ตอนแปลเรื่องศราทออกมาเป็นไทยนี้แหละ ที่ทำให้เรา
 รู้สึกลำบากเป็นที่สุด เพราะความรู้เหล่านี้เรายังอ่อนอยู่ แต่เราก็เขินเอาลุล่วง
 ไปได้ ทำภาคผนวกยังค้างอยู่ พอข้าพเจ้ามีราชการต้องไปหัวเมืองทางบกได้
 หนังสือ “สำหรับพิเศษ” จะถึงกำหนดออกอยู่แล้วขุนโสภิตอักษรการจึงไป
 ขอร้อง ร.อ. หลวงบวรบรรณรักษ์ (นิยม รักไทย) ซึ่งเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ
 แก่ข้าพเจ้า เมื่อครั้งเป็นเด็กอยู่ที่โรงเรียนอัสสัมชัญให้ช่วยทำภาคผนวกต่อ
 ในที่สุดหนังสือนิยายเบงกาลีก็ออกได้ทันกำหนด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเรื่องภาค
 ผนวกนี้เอง ทำให้หลวงบวรบรรณรักษ์ใส่ใจภาษาสันสกฤต และ “หายใจ”
 เป็นภาษาสันสกฤตต่อมา เวลานั้นรัฐบาลออกกฎหมายประกาศตั้งวรรณคดี
 สโมสรมขึ้นแล้ว และหนังสือนิยายเบงกาลีก็ได้รับเกียรติยศ ได้ประกาศนียบัตร
 ยกย่องว่าเป็นหนังสือไทยเรื่องที่แต่งดีถึงขนาด แต่เกียรติยศนี้ตกแก่ข้าพเจ้า
 ผู้เดียว เพราะวรรณคดีสโมสรไม่อาจสามารถจะให้ประกาศนียบัตรแยกกันได้
 อันที่จริงหนังสือนิยายเบงกาลีก็เป็นเพียงนิยายตามธรรมดา แต่สมเด็จพระม
 พระยาคำรงราชานุภาพซึ่งทรงดำรงตำแหน่งอุปนายกแห่งวรรณคดีสโมสร มี
 พระประสงค์จะทรงส่งเสริมคนหนุ่มให้นิยมวรรณคดีไทย และแต่งหนังสือไทย
 ให้เป็นภาษาไทย

หนังสือที่เราทำดัดไปคือ กถาสรรีตสาคร อันเป็นนิยายเรื่องใหญ่ในภาษาสันสกฤต เวลานั้นเรากำลังชอบนิยายสันสกฤต และยังไม่รู้จักหนังสือกถาสรรีตสาครว่ามีอยู่ในโลก เป็นเพราะ น.ม.ส. ประทานหนังสือฉบับแปลภาษาอังกฤษของเรื่องนี้ เราก็ชอบใจ จึงขอให้ขุนโสภิตอักษรการสังชื่อ ได้มาทั้งฉบับภาษาสันสกฤตและฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ ได้มากี่ลงมือแปลทันที การแปลหนังสือเรื่องนี้เป็นแปลอย่างทิโตประเทศตามเคยของเรา คือแปลตามตัวอักษรแต่แปลยากเหลือเกิน เพราะรูปประโยคของภาษาไม่เหมือนกัน ทั้งชื่อพระเป็นเจ้าที่มีกล่าวถึงในเรื่องก็เปลี่ยนบ่อย ๆ การทำให้ต้องเพิ่มเชิงอรรถแทบทุกหน้า หนังสือกถาสรรีตสาครแบ่งออกเป็นเล่ม ๆ อย่างในที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า Book ซึ่งภาษาสันสกฤตเรียกว่าลัมพก์เล่มแรกเขาให้ชื่อว่า กถาปิฐ เราเกือบจะเขียนเป็นคำไทยว่าเล่มพีถาปิฐ เพราะด้วยความคิดอันรุ่งโรจน์ของเรา หนังสือนี้พิมพ์ทั้งตัวอรรถและคำแปลถ้าพูดถึงผู้อ่านที่เป็นนักศึกษภาษา หนังสือกถาสรรีตสาครก็ให้ความรู้มากอยู่ เพราะแพรวพราวไปด้วยเชิงอรรถ ถ้าพูดถึงผู้อ่านตามธรรมดา ก็เป็นหนังสือ “ขนาดหนัก” สักหน่อย เหตุนี้ต่อมาเมื่อเราแปลเล่มสองชื่อว่ากถามุข แล้วก็ไม่มีมานะที่จะแปลต่อไปอีก อย่างไรก็ดี หนังสือกถาสรรีตสาครนี้เอง ตามที่ได้ทราบมาว่าเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้จักเราโดยปริยาย และเป็นเหตุหนึ่งในทางอ้อมที่พระสารประเสริฐจะได้ไปอยู่ในกรมพระอาลักษณ์

ถัดจากนั้นเราแปลเรื่องปาชาหรือนิยายมากเรื่อง และเรื่องฟอลคอน เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ จะแปลเรื่องไหนก่อนเรื่องไหนหลังจำไม่ได้ เป็นแปลเพื่อสนุกและ “พักสมอง” หนังสือเรื่องปาชา ข้าพเจ้าได้มาจากวังวรคิ

เป็นหนังสือชนิดเรื่องชวนหัว จากเรื่อง Marryat's Pasha's of many Tales. ข้าพเจ้าจำข้อความในเรื่องนั้นได้แห่งหนึ่ง ซึ่งพระสารประเสริฐชอบใจมาก คือตอนที่ปาชาถามความเห็นมุสตาฟาหนายหน้าหอว่า “เฮ้ย มุสตาฟา พระอัลล่า ทรงห้ามชาดไม่ให้กินเหล้า ไม่ใช่หรือวะ?” มุสตาฟารู้จักใจปาชาติตอบว่า “ขอรับกระหม่อม พระอัลล่าทรงห้ามไว้จริง แต่เหตุไรจึงทรงห้ามเพราะกินเข้าไปแล้วมันเมา แต่ทว่าถ้าพระเดชพระคุณรับประทานไม่เมา ก็ไม่ผิดข้อห้าม หามิได้” ครองนี้พระสารประเสริฐชอบใจมาก

หนังสือเรื่องฟอลคอน ต้นฉบับเป็นภาษาอังกฤษ ผู้แต่งดูเหมือนชื่อตัสตัน ข้าพเจ้าได้มาจากห้องสมุดของ น.ม.ส. จำได้ว่าแปลคำ dark complexion ว่าผิวคล้ำ แต่ถูก น.ม.ส. ทรงทักว่า “ไม่ได้การหลวงอนุมานเข้าใจคำ dark complexion ผิดถนัด”

การทำหนังสือของเราตอนต้นดังกล่าวมานี้ ทำเมื่อพระสารประเสริฐยังบวชเป็นพระ และสืบต่อมาจนเมื่อสึกจากเป็นพระแล้ว ข้าพเจ้าเขียนเรื่องจากความทรงจำ นึกได้เท่าใดก็เขียนลงไปเท่านั้น ถ้าจะให้แน่นอนก็ต้องเอาหนังสือเหล่านั้นที่เป็นฉบับตีพิมพ์ครั้งแรกมาสอบสวน แต่เห็นว่ามันยุ่งจำเป็นจึงระงับไว้ ยังมีหนังสืออีก ๓ เล่ม คือ โลกนิติ ไตรพากย์ ธรรมนิติและชาดกบางเรื่อง ซึ่งข้าพเจ้ามีส่วนอยู่ด้วยน้อย หนังสือ ๓ เรื่องนี้ พระสารประเสริฐทำร่วมกับหลวงบวรบรรณรักษ์ เรื่องนิยายบรรเทิงทศवार และมหาภารตยุทธ์ก็เช่นเดียวกัน หนังสือที่พระสารประเสริฐทำตามลำพังผู้เดียวเมื่อสมัยโรงพิมพ์ไท ก็มีอยู่ ๒ เรื่อง คือพระธรรมบท หมวดพาลแทรกชาดก แปลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ก่อนรู้จักกับข้าพเจ้า อีกเรื่องหนึ่งคือคัมภีร์

อิธานัปปีก้า ซึ่งพระสารประเสริฐแยกศัพท์ที่แบ่งพวกผูกเป็นคาถาเอามาเรียงใหม่เป็นอย่างอักษรานุกรมมีสองเล่มด้วยกัน

ตรงหน้าข้าพเจ้าเพิ่งนึกขึ้นได้ว่า นอกจากหนังสือที่กล่าวมาข้างต้น เรา กับขุนโสภิตอักษรการ เป็นผู้ริเริ่มสร้างหนังสือชุดชมทรัพย์ของเด็กขึ้น การทำหนังสือชุดนี้ได้ความคิดมาจากหนังสือ Children's Treasure House ของ Arther Mec แต่เราไม่ได้ลงมือทำเอง เป็นเพียงผู้เลือกหาหนังสือที่จะแปล และหานักเขียนที่เรารู้จักมาเป็นผู้แปล เราเป็นแต่คนคอยตรวจแก้สำนวนและเขียนคำนำให้เท่านั้น ในหนังสือชุดนี้ มีเรื่องคนมีประโยชน์หรือประวัติของบุคคลต่าง ๆ รวมอยู่ด้วยดูเหมือน ๓ เล่ม เหตุที่จะเกิดเรื่องอย่างนั้นขึ้นมาแต่เมื่อข้าพเจ้ารับราชการอยู่ในกรมศุลกากร ฝรั่งเศสเป็นที่ปรึกษาของกรม นั้น แนะนำให้ข้าพเจ้าอ่านหนังสือประวัติศาสตร์และประวัติของบุคคลมีชื่อ การแนะนำให้อ่านจะว่าเป็นการบังคับโดยปริยายก็ได้ เพราะข้าพเจ้าอ่านไปแล้วเท่าใด ต้องนำเรื่องไปเล่าปากเปล่าให้เขาฟังทุกวันเสาร์แล้วเขาก็อธิบายเพิ่มเติมหรือทักท้วงข้อที่บกพร่องให้ทราบ ข้าพเจ้าต้องอ่านด้วยจำเป็น เพราะมีตำแหน่งหน้าที่เป็นเลขานุการของเขา ข้าพเจ้าอ่านด้วยฝืนใจมาได้สักครึ่งปี ครั้นแล้วเขาก็ไม่เรียกให้ไปเล่าปากเปล่าอีก ท่านคงนึกว่าข้าพเจ้าไม่ถูกบังคับแล้ว เห็นจะเลิกอ่านเป็นแน่ ตรงกันข้ามกลับชอบอ่านเรื่องอย่างนั้นตลอดมาจนทุกวันนี้ เขาเคยบอกข้าพเจ้าว่าประวัติบุคคลเป็นส่วนสำคัญของการศึกษา ฉะนั้นให้อ่านประวัติที่เจ้าของประวัติเป็นผู้เขียนเอง จะทำให้ได้รับความรู้และอยากประพุดตียากเป็นเหมือนเรื่องในประวัตินั้นทีเดียว เป็นทำนองเดียวกับคนดูละครคุณภาพย่นตร์ อยากเป็นพระเอกในเรื่องฉนั้น ในบรรดาประวัติของบุคคลต่าง ๆ ที่ได้อ่านมีอยู่ประวัติหนึ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าเกิดอารมณ์สะท้อนใจ

ขึ้นอย่างแรง คือประวัติของ T. Booker Washigton ท่านผู้^๕เกิดในสมัยก่อน สงครามเลิกทาสในอเมริกาไม่สู้ช้านัก เป็นคนมีเชื้อชาตินิโกรและเป็นลูกทาส เกิดในเรือนเบี้ย แต่ด้วยความมานะบากบั่นอันแรงกล้า ซึ่งมีกล่าวไว้ในประวัติ นั้นกระทำให้ผู้^๕เป็นคนมีชื่อของโลกคนหนึ่ง เป็นที่รักใคร่นับถือของฝรั่ง ซึ่งตามปกติไม่ยอมให้เกียรติยศแก่ชนชาติอื่นที่ไม่ใช่ฝรั่งได้ง่าย ๆ ข้าพเจ้า เคยจดประวัติของท่านผู้^๕นี้แต่ย่อ ๆ ให้ “ธัญวัน” ซึ่งเป็นเพื่อนที่สนิทคนหนึ่ง ของข้าพเจ้าและของพระสารประเสริฐ ไปเรียบเรียงและอ่านทางวิทยุกระจายเสียงเป็น “นิยายของธัญวัน” แต่ดูเหมือนจะไม่เป็นเรื่องที่สนใจกันนัก ความคิดที่จะให้มีเรื่องอย่างนี้ไปอ่านทางวิทยุกระจายเสียงจึงระงับไป เมื่อครั้งเราทำหนังสือชุด “ขุมทรัพย์ของเด็ก” ความคิดนี้มีอยู่ จึงได้เกิดเรื่องคนมีประโยชน์ ^๕ขึ้น เล่มแรกเป็นประวัติของชาวกรีกและชาวโรมัน เามาจากหนังสือ Gould s Plutarch's Lives. ซึ่งเราขอแรงเพื่อนคนหนึ่งเป็นผู้แปลต้นฉบับ เป็นที่นิยม ในหมู่เด็กฝรั่ง เพราะปรากฏว่ามีฉบับที่แก้ไขเพิ่มเติมและตีพิมพ์ขึ้นใหม่ในเวลาไม่สู้ช้านัก เมื่อเราทำหนังสือชุดขุมทรัพย์ของเด็ก ข้าพเจ้าได้รับของ ขวัญจากขุนโสภิตอักษรการ คือ หนังสืออังกฤษเรื่องประวัติของบุคคลต่าง ๆ ชุดใหม่มีหลายสิบเล่มด้วยกัน แต่พระสารประเสริฐเลือกเอาหนังสือเกี่ยวกับ ภาษาบาลีและสันสกฤต เราทำหนังสือชุดนี้ต่อมาไม่ได้เท่าไรก็เลิกเพราะไม่มีผู้ นิยม ความจริงจะว่าไม่มีผู้นิยมก็ไม่ถูกนัก เพราะหนังสือชุดนี้ตีพิมพ์ออกมา แล้ว ก็ได้รับการต้อนรับเป็นข้อความตักเตือนจากหนังสือพิมพ์บางกอกใหม่ บางกอกเดลิเมล์ และจิโนสยามวารศัพท์ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ที่มีชื่ออยู่ใน สมัยนั้นโดยเฉพาะหนังสือพิมพ์บางกอกใหม่ได้ให้เกียรติยศแก่เราทุกคราวที่มี หนังสือชุดนี้ออกจำหน่าย หนังสือวิทยายารักษ์เช่นเดียวกันที่ส่งเสริมให้กำลัง

น้ำใจในการตีพิมพ์หนังสือเรื่องอย่างนี้ แต่ทำไมหนังสือชุดนี้จึงออกต่อไปไม่ได้นาน ก็เนื่องมาแต่เหตุหลายประการ ประการหนึ่งถ้าจะเปรียบก็เหมือนเมื่อก่อนนี้เวลาที่แรก ๆ มีร้านขายยาฝรั่งหรือร้านขายยาแผนปัจจุบันอยู่ไม่กี่ร้าน น่าจะมีความเจริญขายได้ดีด้วยมีน้อยร้าน แต่ตรงกันข้าม เพราะความนิยมรู้จักใช้ยาแผนปัจจุบันยังไม่แพร่หลาย และคนที่ซื้อก็มีน้อย ร้านขายยาจึงไม่ได้มากร้านเป็นธรรมดา

ตอน ๒ เมื่อสักแล้ว

พระมหาตรีและข้าพเจ้าร่วมทำหนังสือกันมาด้วยความเพียรพยายามเป็นเวลาเห็นจะได้ ๓ ปี ระหว่างนี้เราพบปะกันแทบทุกเวลาเย็น เว้นแต่ฝ่ายใดไม่อยู่ เช่นไปราชการหัวเมือง ท่านอาจประหลาดใจว่าพระมหาตรีมีหน้าที่ไปราชการหัวเมืองกับเขาด้วยหรือ ข้าพเจ้ารู้ว่ามิใช่ คือตามเสด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในหน้าที่เห็นจะเป็นเลขานุการของพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงโปรดปรานพระมหาตรี เพราะเป็นพระหนุ่มคล่องแคล่ว ต่อไปอาจเป็นพระเถระที่สำคัญองค์หนึ่ง ความก็เป็นจริงเช่นนั้น เมื่อพระมหาตรีมีอายุย่างเข้าเถรภูมิ ข้าพเจ้าก็ทราบมาแว่ว ๆ ว่าจะได้เป็นเจ้าคุณพระอมรารักษ์ขัตติ แต่พระมหาตรีก็ไม่ได้เป็น เพราะสึกเสียก่อน พระมหาตรีไม่เคยปริปากบอกแก่ข้าพเจ้าโดยตรงว่าจะสึก เป็นแต่บ่นว่าไม่ใคร่สบาย พุททั้ง ๆ ไว้ให้เข้าใจเอาเองเท่านั้นหลายครั้ง ข้าพเจ้าก็พาเชื่อไม่ได้เลยใจว่าจะสึกเพราะร้อนผ้าเหลือง จนวันหนึ่งสิ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าประหลาดใจมาก ก็ที่เห็นพระมหาตรีมาพบข้าพเจ้า พบคราวนี้ไม่ใช่เป็นพระมหาตรี แต่เป็นนายตรี นาคะประทีป นุ่งม่วงคูดเหมือนสีเแดงสวมถุงน่องรองเท้าว ใส่เสื้อราชบาเตน

ดูโก้เก๋มากอยู่ ยกมือไหว้ก็เป็น แต่ไม่ชำนาญ อ๊ะ นั่นมีใครตามมาข้างหลังด้วย เป็นผู้หญิงสาวห่อแพรสีคู่เหมือนสีจำปาหรือสีอะไรก็จำไม่ได้ เพราะเป็นเวลากลางคืน ผู้หญิงคนนั้นแหละ คือนางสารประเสริฐ (สิริพันธ์ นาคะประทีป) ซึ่งเป็นคู่ทุกข์คู่ยากของพระสารประเสริฐ อยู่ด้วยกันมาจนแก่ พระสารประเสริฐตายจากไปก่อน ตอนที่พระมหาตรีสิกเห็นจะเป็น พ.ศ. ๒๔๖๒ คือตอนที่มียายเป็นพระเถระได้แล้ว ล่วงมาหลายปี ข้าพเจ้าอ่านหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เรื่องระยะทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลปราจีน พ.ศ. ๒๔๕๙ พบข้อความตอนท้ายของรายงานนั้นว่า “ระยะทางจะบันทึกเขียนขึ้นภายหลัง การที่ไม่ได้เรียบเรียงไว้แต่แรกเพราะพระมหาตรีวัตเทพศิรินทรavas เป็นเจ้าหน้าที่เรียงระยะทางทำเลวเสียในที่สุดลาสิกขาไปเสียแล้ว” ข้าพเจ้าอ่านแล้วก็ระลึกถึงความเดิมได้ว่าคงเป็นเพราะที่บ่นว่าไม่มีใครสายนั่นเอง จึงทำเลวเสีย

เมื่อพระมหาตรีเปลี่ยนสภาพมาเป็นนายตรี นาคะประทีปแล้ว ในตอนแรกๆ เราก็ไม่สู้ได้พบกัน เพราะเป็นตอนที่ย่างเข้าสู่โลกของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนใหม่ๆ เป็นอย่างข้าวใหม่ปลามัน เป็นเพื่อนกันก็ต้องรู้จักกันอย่าเข้าไปขัดจังหวะทำให้เกิดความรำคาญ เพราะเรื่องอย่างนี้ ข้าพเจ้าเองเคยเป็นมาแต่ก่อนอย่างที่ยายแก่แรงทั้งพูดไว้ในหนังสือปาชา ถ้าจะพบกันก็นานๆ ราวสัปดาห์ละครั้งเท่านั้น พบครั้งหลังนายตรี นาคะประทีป แต่งเครื่องแบบมีปลอกเหลืองสวมแขนเสื้อ คือเข้ารับราชการเป็นอนุศาสนาจารย์ประจำกรมตำรวจ กระทรวงกลาโหม ซึ่งมีพระธรรมนิเทศทวยหาญเป็นหัวหน้า บินขึ้นเป็น พ.ศ. ๒๔๖๒ เห็นจะจำไม่ผิด การทำหนังสือของเราตอนนี้ห่างไปเพราะนายตรี นาคะประทีป เพิ่งสึกมาใหม่ๆ

นายตรี นาคะประทีป หรือเรียกให้เต็มยศว่า รองอำมาตย์โทตรี
 นาคะประทีป รับราชการเป็นอนุศาสนาจารย์มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ กระทรวง
 ศึกษาธิการ สมัยพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดี ขอเอาไปทำราชการ
 ในกระทรวงนั้น ในตำแหน่งผู้ช่วยแผนกอภิธานสยามในกรมตำรา แล้วต่อมา
 ไม่ช้าก็มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงธรรมาภิธานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ตอนนั้นพระบาท
 สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังทรงพระราชนิพนธ์เรื่องมหัศจรรย์
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงธรรมาภิธานไปรับราชการใกล้ชิดพระองค์
 ชั่วคราว เกี่ยวกับเรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์อยู่นั้น หลวงธรรมาภิธานมีหน้าที่
 ถวายความเห็นเกี่ยวกับเรื่องศัพท์ และตามเสด็จพระราชดำเนินไปอยู่ที่มฤคทาย
 วันหลายเวลา ระหว่างนั้นเมื่อหลวงธรรมาภิธานมีเวลาว่างก็ใช้เวลาเหล่านั้น
 ทำสมาธิภาวนารามเกียรติ์ ได้เล่มหนึ่งและพิมพ์เป็นเล่มแล้วที่โรงพิมพ์ไท
 เหตุไรหลวงธรรมาภิธานจึงทำหนังสือเรื่องนี้ ก็เพราะมีเรื่องเกี่ยวกับรามเกียรติ์
 ซึ่งจะกล่าวในที่หลัง เมื่อเสร็จหน้าที่ตามเสด็จแล้ว หลวงธรรมาภิธานก็กลับ
 มารับราชการในกรมตำราตามเดิม สังเกตดูนายตรี นาคะประทีป เมื่อเป็น
 หลวงธรรมาภิธาน ดูออกจะชอบสิ่งที่เมื่อบวชอยู่จะชอบไม่ได้เป็นอันขาด
 เพื่อความยุติธรรมอาจจะชอบอยู่แล้ว เมื่อก่อนมาอยู่กระทรวงศึกษาธิการก็
 เป็นได้ แต่เมื่อย้ายมาอยู่แล้วมีเพื่อนฝูงที่ถูกคอกันหลายคน ข้าพเจ้าก็มี
 โอกาสชอบพอสนิทสนมกับท่านเหล่านั้นด้วยความสนุกของเราเมื่อเข้าพวกกัน
 โดยมากเป็นอย่างอ่านเรื่องพระมะเหลเถไถ มะโหลถา ข้าพเจ้าบอกหลวงธรรมาภิ
 ธานว่า ม กับ ล ในคำว่ามะเหลเถไถ มะโหลถานี้แปลรักกันนักเมื่อรวมกัน
 หรือแยกกัน ก็ยังเป็นพวกเดียวกันอยู่นั่นเอง ยกตัวอย่าง แมง-แมลง-แมง,
 เมล็ด-เม็ท-เล็ด ถ้าเราสมมติคำว่าเมลาซีน ก็จะได้เมลา-เมา-เลา หลวง

ธุรกิจจิธานหัวเราะก๊ากเห็นชั้นถึงกับร้อง “โวย” ซึ่งถ้าไม่สนุกที่สุดก็ไม่มี “โวย” แต่ไม่ถึงจอก ๖ เว้าซู้ซบไปแล้ว ข้าพเจ้าจะขอรวบรัดเรื่องตอนนั้นไว้เพียงเท่านี้ นอกจากเรื่องเมื่อรับราชการอยู่ในกระทรวงนี้ หลวงธุรกิจจิธานได้ทำหนังสือร่วมกับพระชนแพทย ๒ เรื่องคือ เรื่องท้าววิกรมภักดีและนิยายของเชกสเปียร์ของแลมพ์

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ กรมราชเลขาธิการขอย้ายหลวงธุรกิจจิธานไปรับราชการในกรมนั้นในตำแหน่งปลัดกรมอาลักษณ์ ล่วงต่อมาอีกปีเศษคือใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงธุรกิจจิธานมีบรรดาศักดิ์เป็นพระสารประเสริฐ ข้าพเจ้าไม่เคยทราบวิवेว่าหลวงธุรกิจจิธานจะได้เป็นที่พระสารประเสริฐ มารู้อะไรวันทันทีได้รับพระราชทานสัญญาบัตร วันนั้นเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษา ตามปกติข้าราชการกรมศิลปากร ซึ่งมีข้าพเจ้าคนหนึ่งมีการเลี้ยงสนุกกัน พระสารประเสริฐคนหนึ่งมีโอกาสมาร่วมชุมนุมด้วยทุกปี เพราะข้าราชการกรมศิลปากรส่วนมากรู้จักชอบพอกันกับพระสารประเสริฐ และข้าราชการเหล่านั้นครั้งกระโน้นก็ไม่ผิดอะไรกับข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการสมัยนั้น มีพวกชอบพระมะเหลเถไถก็หลายคน วันที่พระสารประเสริฐได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแล้วเป็นเวลากลางคืน เรากำลังประชุมกันอยู่กันอยู่ที่ทำหน้ากรมศิลปากร ซึ่งเวลานั้นเรียกกันเป็นสามัญว่าโรงภาษีร้อยชักสาม พระสารประเสริฐยิ้มหน้าแจ่มเข้ามา เมื่อทักทายปราศรัยอะอะกันแล้ว พระสารประเสริฐ ก็ยื่นแผ่นกระดาษที่ถือให้ข้าพเจ้าดูกระดาษแผ่นนั้นคือสัญญาบัตรให้หลวงธุรกิจจิธานเป็นพระสารประเสริฐ ข้าพเจ้าเหลือบเห็นตัวหนังสือโน้นอ่านแล้วก็ยินดีมาก ส่งแผ่นสัญญาบัตรฉบับนั้นต่อไปให้เพื่อนคนหนึ่งเป็นนายทหารและนั่งอยู่ใกล้ข้าพเจ้า เพื่อนคนนั้นรับไปอ่าน

ก้มหน้าหนึ่งมองดูสัญญาบัตรแผ่นนั้นสักครู่ แล้วกล่าวเป็นถ้อยคำออกมาดัง ๆ ว่า “อ้อ พระสารประเสริฐล้าน นามเดิม” ทันใดนั้นพวกเราได้ยินพระสารประเสริฐเปล่งวาจาออกมาว่า “บ๊ะ มันก็ไม่หนักอะไรใครนี่” ตอนนั้นพวกเราที่ยังไม่รู้เรื่องต่างตกตะลึงกันเพราะเรารู้ยู่่ว่าถ้าใครจัดเป็นต้องมีบ๊ะ เป็นคำหนักขึ้นต้นประโยคเสมอคราวนี้พวกที่ยังไม่รู้ก็รู้ขึ้นว่าเป็นพระสารประเสริฐแล้วต่างแสดงความยินดีลางคนก็ว่าเหมาะที่สุด เพราะอย่างไรเสียเป็นได้รับตำแหน่งที่พระศรีสุนทรโวหาร (ภู่) เป็นแน่ พระสารประเสริฐก็หายโกรธหัวเราะออกมาได้อย่างชอบใจ ท่านที่เคยอ่านหนังสือแบบเรียนภาษาไทยรุ่นเก่าชุดมูลบทบรรพกิจ ซึ่งพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นผู้แต่ง คงจะจำได้ว่ามีโคลงอยู่หลายบทจะเป็นในหน้าต้น หรือในท้ายของหนังสือชุดนั้นก็จำไม่ได้บาทแรกของคำโคลงบทแรกขึ้นต้นว่า “หลวงสารประเสริฐน้อย นามเดิม” ที่เพื่อนของพระสารประเสริฐคนนั้น นึกถึงโคลงบาทนี้แล้วเอามาแปลงถ้อยคำเสียบ้าง ให้เข้ากับลักษณะของพระสารประเสริฐก็เห็นว่าขำดี แต่พระสารประเสริฐไม่ยอมเห็นขำด้วย พระสารประเสริฐมีนิสัยไม่โกรธง่าย แต่ถ้าโกรธหายเร็ว โดยเฉพาะเรื่องทำนองข้างต้นนี้ คือนวันหนึ่งเรากินเลี้ยงกันบนภักตาคารห้อยเทียนเหลา เห็นพระสารประเสริฐคุยกันเอะอะอยู่กัพระพิณิจรนากร (เพง ยุกตพันธ์) ผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นผู้แทนคนแรกคนหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่ ทันใดนั้นเห็นพระพิณิจรนากรลุกขึ้นจากเก้าอี้อย่างพลุนพลัน คอว้าหมวกได้กรีบเดินออกจากห้องไป โดยไม่ได้ล่ำลาใครพวกเรตกตะลึง ต่างถามพระสารประเสริฐเป็นเสียงเดียวว่า เกิดเรื่องอะไรกันพระสารประเสริฐนั่งงไม่ตอบ สักอึดใจหนึ่งจึงหัวเราะและพูดออกมาได้ว่า “เฮ นี่เราบ้าหรือเขาคำนี่แฮะ” เราถามซ้ำว่า “อะไรกัน”

พระสารประเสริฐตอบว่า “ไม่รู้” แล้วก็หัวเราะเห็นชั้นเรื่องนั้นถ้าจะเดากัน ก็คงไม่มีอื่นนอกจากเรื่อง “ไม่หนักอะไร” เป็นแน่ ที่ทำให้เกิดเรื่อง แต่อย่างไรก็ดี ต่อมาคนทั้งสองก็กลับตลกกันใหม่ ที่นำเรื่องนั้นมากล่าว ก็เพื่อแสดงให้เห็นนิสัยพระสารประเสริฐว่า แม้เป็นคนมีลักษณะว่าใจน้อยโกรธง่าย แต่ก็หายเร็วการเป็นมิตรกับใครๆ จึงยืนยาว คราวนี้จะขอแทรกเรื่องภัตตาคารห้อยเทียนเหลาที่เกี่ยวกับพระสารประเสริฐเป็นเรื่องเกิดขึ้นที่หลังเมื่อ ๓-๔ ปี ล่วงมานี้เอง เพื่อนคนหนึ่งเป็นผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับภัตตาคารห้อยเทียนเหลามาหาข้าพเจ้าปรากฏว่าอยากจะเปลี่ยนชื่อห้อยเทียนเหลาให้เป็นชื่อไทย และต้องการให้เป็นเรื่องเกี่ยวกับว่ามาจากวิมานชั้นฟ้าหรืออะไรอย่างนั้น ขณะนั้นพระสารประเสริฐนั่งอยู่ด้วย ข้าพเจ้าจึงหันไปถามว่า “ว่าอย่างไรคิดคำที่เหมาะสมๆ ให้ได้บ้างไหม” พระสารประเสริฐนั่งอยู่ครู่หนึ่ง แล้วตอบว่า “หยาดฟ้าเอาไหม” เพื่อนข้าพเจ้าคนนั้นบอกว่าชื่อ และว่าจะขอนำไปปรึกษากันดู ต่อมาเราก็ได้เห็นคำว่า “หยาดฟ้า” ปรากฏเป็นป้ายขึ้นที่อาคารแห่งหนึ่งที่ถนนราชดำเนิน ตอนนั้นพระสารประเสริฐถามข้าพเจ้าว่า “ไหนรางวัลค่าคิดชื่อ” ข้าพเจ้าตอบว่า “เป็นกึ่งขวดก็ส่งบิลไปเก็บเองซิ”

พระสารประเสริฐรับราชการในตำแหน่งปลัดกรมอาลักษณ์ มีหน้าที่ร่างประกาศกระแสพระบรมราชโองการ ตลอดจนเรื่องติดต่อตั้ง และงานเกี่ยวกับหนังสือในหน้าที่ของอาลักษณ์ และในราชการส่วนพระองค์ ทรงพระมหากรุณาพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ร. ๗ ชั้นที่ ๔ แก่พระสารประเสริฐเป็นพิเศษ นอกนั้นพระสารประเสริฐยังมีหน้าที่เป็นผู้อ่านประกาศในงานพระราชพิธีต่างๆ มีผู้สงสัยอยู่หลายคนว่าพระสารประเสริฐพูดมีกติก

อ้างจะอ่านประกาศในงานพระราชพิธีได้ดีหรือ ตรงกันข้ามพระสารประเสริฐอ่านได้ดีเป็นที่สุด ชัดถ้อยชัดคำลงจังหวะวรรคตอนได้เหมาะเจาะ ไม่มีประหม่าสะทกสะท้าน เมื่อออกโรงอ่านครั้งแรกก็อ่านถวายเป็นดี จนเจ้านายผู้ใหญ่พระองค์หนึ่งเสด็จมาจับไหล่พระสารประเสริฐ และทรงแสดงความยินดี ก่อนอ่านหลายวันพระสารประเสริฐเฝ้าสำเนาประกาศที่จะอ่านถวายเป็นดี ชัดทำเครื่องหมายแบ่งจังหวะสำหรับอ่าน เป็นอ่านไว้จังหวะหยุดนิดหนึ่งก็มี เป็นอ่านไว้จังหวะหยุดนานหน่อยก็มี และอ่านซ้อมเป็นหลายครั้ง ที่อ่านได้ไม่ประหม่าเพราะเคยเทศน์เมื่อครั้งบวชเป็นพระ และเคยเล่นเป็นตัวละครในคณะไทยเซหมอยู่หลายคราว ถ้าจะมีประหม่าก็มีบ้างแต่น้อยเต็มที

พระสารประเสริฐมีนิสัยชอบคิดหาคำสำหรับตั้งเป็นชื่อ ชื่อของใคร และใครมีอยู่มากที่เป็นชื่อซึ่งพระสารประเสริฐคิดให้ โดยที่เจ้าตัวผู้ขอไม่รู้ เพราะชื่อเหล่านี้ลงชื่อก็มีผู้ขอมาทางข้าพเจ้าข้าพเจ้าก็ส่งให้พระสารประเสริฐเป็นผู้คิดให้ ชื่อที่คิดให้นั้น จะต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของวิชาโหราศาสตร์ ซึ่งพระสารประเสริฐนับถือมาก และเมื่อคิดให้แล้วโดยมากมักได้ชื่อที่เหมาะสม ไม่ขัดหูและเป็นคำที่ถูกต้องหลักในภาษาแต่ภาษิตมีว่า “สี่ตีนยังรู้พลาด นักปราชญ์ยังรู้พลั้ง” กราวหนึ่งพระธรรมนิเทศทวยหาญต่อว่ามาทางข้าพเจ้าว่า เหตุไรจึงไปแก้คำว่านิโรคของเก่าของเขาเป็นนิโรค ข้าพเจ้าตอบว่าเป็นเพราะตามหลักไวยากรณ์สันสกฤต, ถ้ามี ร ตามหลังคำว่า นิโรค ก็ “ชอบลบ ร” ที่นิโรคออกเสีย ให้เหลือแต่ นิ พยางค์เดียว พระธรรมนิเทศทวยหาญพูดว่า “รู้ไหมนิโรค แปลว่าอะไร คำว่าตะปั้งภาษาชาววังเรียกว่า ทองพระนี่” เมื่อข้าพเจ้านำมาบอกพระสารประเสริฐ ก็ยอมทันที ไม่กล้าเอา “หวัชนก้าแพง” เพราะขึ้นชนก็เจ็บ

พระสารประเสริฐมีบุตรเกิดด้วยนางสารประเสริฐ ๕ คน มีชื่อโดยลำดับอายุคือ ศรีวรรณ ศรีกุล ศรีจันท์ ศรีสิทธิ์และศรีกมล สองคนแรกเป็นหญิง อีกสามคนเป็นชาย ชื่อทั้งหมดนี้เป็นชื่อพระราชทาน โดยที่พระสารประเสริฐเป็นผู้คิดชื่อทูลเกล้า ฯ ถวาย และทรงพระมหากรุณาพระราชทานเสมอ ป.ป.ร. ทองคำแก่เด็กเหล่านี้เป็นสิริมงคลทุกคน

ข้าพเจ้าเล่าชีวิตพระสารประเสริฐมายาวยังไม่ได้กล่าวว่า พระสารประเสริฐเป็นลูกใคร ความจริงข้าพเจ้าก็ไม่รู้ เพิ่งเห็นบิดาพระสารประเสริฐเมื่อท่านป่วยไปไหนไม่ใคร่ได้ เพราะชราทุพพลภาพ มาทราบชื่อต่อเมื่อพระสารประเสริฐทำศพบิดาว่าท่านชื่อ เทียน นาคะประทีป เป็นข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพิพิธวิรัชการ ส่วนมารดาพระสารประเสริฐเห็นจะถึงแก่กรรมเสียนานแล้ว ข้าพเจ้าจึงไม่เคยพบและรู้จัก แต่ได้ความว่าชื่อสวน ข้าพเจ้าเห็นชื่อบิดาพระสารประเสริฐว่าเทียนก็นึกออกว่าคำนี้เองที่มาเปลี่ยนเป็นประทีปในคำท้ายของนามสกุลว่า นาคะประทีป ถ้าเช่นนั้นปู่ของพระสารประเสริฐเห็นจะชื่อช่างกระมัง ก็ได้รับคำยืนยันจากพระสารประเสริฐเองว่าเช่นนั้น ในงานพระราชทานเพลิงศพบิดาพระสารประเสริฐครั้งนั้น แจกหนังสือฮีโตปเทศครบชุด ๔ เล่ม หนังสือฮีโตปเทศที่เราแปลไม่ใช้แปลเสร็จและตีพิมพ์พร้อมกัน เมื่อเล่มหนึ่งออกแล้ว กว่าจะถึงเล่มต่อ ๆ ไปก็มีระยะห่างกันนานหลายเดือน ในการพิมพ์ครั้งนี้พระสารประเสริฐลงมือชำระใหม่ บรรจงแปลให้ตรงกับต้นฉบับในภาษาสันสกฤตเพราะต้องการทำด้วยน้ำพักน้ำแรงของตนเอง เพื่อเป็นอนุสรณ์ฉลองคุณบิดาผู้บังเกิดเกล้า ข้าพเจ้าจึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับด้วยน้อยเต็มที่ ท่านที่เคยอ่านหนังสือที่พระสารประเสริฐแต่ง ถ้าท่านเป็นนักเลงหนังสือก็ต้อง

รับรองว่าพระสารประเสริฐแท้จริงนัก ใช้ถ้อยคำน้อยแต่ว่าได้ข้อความมาก และชัดเจนเป็นภาษาไทยแท้ สมบูรณ์ทั้งหลักของภาษาและถ้อยคำ ถ้าว่าทางหลักศิลปะและวรรณคดีของชาวตะวันตก พระสารประเสริฐก็เป็นนัก Classicist โดยแท้ มีพิถีพิถันในการใช้ถ้อยคำ เช่นถ้าข้อความในประโยคแรกมีคำว่า “อย่างใด” และประโยคต่อมามีความว่า “อย่างนั้น” พระสารประเสริฐจะไม่ยอมใช้คำว่า “อย่างไร” เป็นอันขาด ถ้าเขียนคำว่าหน้าร้อน หน้าฝนหน้าหนาว พระสารประเสริฐต้องแก้เป็น “ฤดู” ทุกแห่ง ถ้าเป็นฤดูแล้งก็ต้องแก้เป็นหน้าแล้ง ในการชำระหนังสือทิโตปเทศครั้งหลังนี้ ถ้าเอาฉบับแปลครั้งแรกมาเปรียบกันดู จะเห็นมีข้อความอยู่มากแห่งที่ใช้ถ้อยคำสำนวนต่างกัน เพราะการแปลครั้งหลังเป็นแปลอย่าง “เหยียดเบงกเบง” ให้ตรงกับต้นฉบับภาษาเดิมและแปลเมื่อแตกฉานแล้ว จึงมีประโยชน์แก่นักศึกษาภาษาสันสกฤตมาก ส่วนการแปลครั้งแรกเป็นแปลอย่างนักเรียนซึ่งยังไม่แตกฉาน ล่วงมานานหลายปีพระสารประเสริฐระบายความรู้สึกแก่ข้าพเจ้าว่า “มันยังไฉไม่รู้แปลครั้งหลังอย่างพยายามและบรรจง ทำไมมันอ่านสู้แปลครั้งแรกไม่ได้” ข้าพเจ้าตอบว่า “จำไม่ได้หรือขุนโสภิต ๖ เคยบอกกับเราว่า ทิโตปเทศฉบับแปลครั้งแรก ค่อไปจะเป็นหนังสือที่คนต้องการหา แต่จะหาไม่ได้” พระสารประเสริฐรับว่าจริง ที่พระสารประเสริฐรู้สึกเช่นนี้ เป็นเพราะฉบับแปลครั้งแรกเราถอดเอาความรู้สึกของเราลงไปเป็นตัวหนังสือ ส่วนแปลครั้งหลังเป็นถอดเอาความรู้สึกซึ่งไม่ใช่ของเราใส่ลงไป และถูกบังคับให้อยู่ในวงจำกัดของความคิดอย่างเคร่งเครียด คือจะยกย้ายหรือแปลให้ผิดไปจากภาษาสันสกฤตที่เป็นต้นฉบับเดิมไม่ได้ ความรู้สึกเมื่ออ่านจึงผิดกัน ส่วนนวนทิโตปเทศแปลครั้งแรก กระเด็นไปในแนวของ วรรณศิลป์ ส่วนสำนวน

แปลครั้งหลังหนักไปในหลัก Academic เพราะท่านว่า ศิลปกรรมใดมีลักษณะ
ประกอบด้วยศิลปวิชาการ แม้อุตสาหกรรมกระทำขึ้นอย่างประณีตบรรจง
ถูกต้องตามหลักแห่งความสมบูรณ์ที่สุดแล้ว กลับให้เกิดความรู้สึกมลิต-
ชีตซา ๆ ไป ขาดความเร้าใจให้ผู้อ่านผู้ฟังส่วนมากชื่นชมยินดี ก็สู้ศิลปกรรม
พอดีพอร้ายไม่ได้” นี่คือข้อความตอนหนึ่งในหนังสือที่เรากำลังทำกันอยู่เป็น
ข้อความครั้งสุดท้าย และบรรทัดสุดท้ายของวรรณกรรม โดย เสฐียรโกเศศ-
นาคะประทีป

ข้าพเจ้ามีความคิดเห็นในเรื่องวรรณคดีหนักไปทาง Romanticism
ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับความคิดเห็นของพระสารประเสริฐ ซึ่งหนักไปทาง
Classicism แต่สองทางนี้ ถ้าถือทางใดทางหนึ่งแต่ทางเดียวหนักไปโดยไม่
ฟังพาอาศัยกันก็ไม่ทำให้วรรณกรรมที่ผลิตขึ้นถึงความสมบูรณ์ เพราะมีดีและ
ไม่ดีด้วยกันทั้งสองทาง ข้าพเจ้าถนัดใช้คำว่า “มา” แต่พระสารประเสริฐถนัด
ใช้คำว่า “ไป” เป็นทำนองที่ฝ่ายหนึ่งใช้ว่า “แจ้งความมายัง” แต่อีกฝ่ายหนึ่ง
ใช้ว่า “แจ้งความไปยัง” เราทั้งสองไม่ยอมเปลี่ยนความคิดเห็นของเรา แต่ก็
ไม่ทำความประนีประนอมกันเป็นอย่าง “แจ้งความแก่” เราคงใช้อย่างของเรา
เรื่อยมาคือไม่แก่ “มา” เป็น “ไป” หรือ แก่ “ไป” เป็น “มา” ใครเขียนมา
อย่างใดก็ปล่อยให้ไปอย่างนั้น แต่ที่เราไม่ยอมกันก็มี เช่นคำว่า “พญาลิง”
ซึ่งพระสารประเสริฐไม่ยอมให้ใช้เป็นอันขาด ข้าพเจ้าค้านว่าพญามาก็มี
ทำไมจะมีพญาลิงไม่ได้ พระสารประเสริฐตอบว่า มีไม่ได้ เพราะไม่เคยมี
ใช้ในภาษาไทยต้องใช้ว่า “พญาวานร” ข้าพเจ้าแย้งว่า “ก็พญาลิงในที่นี้ จะ
หมายความว่าลิงกอริลลา ไม่ใช่เป็นลิงของพระราม จึงไม่ควรให้เกียรติยศ
เป็นถึงวานร” พระสารประเสริฐว่า “ถ้าอย่างนั้นขุนกระบี่ ก็ใช้เป็นขุนลิงซี”

ในหน้าต้นของประวัติที่ท่านอ่านอยู่นี้มีคำว่า “การผูกแห่งมิตร” นี้ก็มีเรื่องข้าพเจ้าเขียนไปว่า “การผูกมิตร” แต่พระสารประเสริฐเดิมเป็น “การผูกแห่งมิตร” ครั้นนี้เราเพิ่งรู้จักกัน พระสารประเสริฐไม่ต้องการให้เกิดขัดใจกันขึ้น คงเป็นเพราะเกรงใจจึงเขียนเป็นบันทึกความเห็นเรื่องการแต่งภาษาไทย โดยเฉพาะเกี่ยวกับคำว่า แห่ง ว่าควรใช้และไม่ควรใช้อย่างไร เป็นหนังสือที่อุตสาหกรรมเขียนขึ้นตั้ง ๑๐ หน้ากระดาษฟูลสเกป ด้วยความตั้งใจที่จะให้เพื่อนได้รู้หลักของภาษา เพราะคำนี้ในคำศัพท์เป็นบัญญัติวิภัติ จึงต้องมีคำว่า แห่ง แต่ในหิโตปเทศฉบับแปลครั้งหลังมีเพียง “การผูกมิตร” เท่านั้นก็มี ข้าพเจ้ายังรู้สึกขอบคุณและจำได้แม่นยำจนทุกวันนี้ เพราะหนังสือฉบับนั้นยังมีอยู่ในแฟ้มส่วนตัวของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่เข้าใจในเรื่องพระพุทธศาสนาตอนไหน พระสารประเสริฐก็ตั้งใจอธิบายให้รู้ เมื่อเห็นว่ายังไม่เข้าใจก็พยายามค้นหาหนังสือ และเขียนเพิ่มเติมมาให้อ่าน ต่อมาในตอนหลังพระสารประเสริฐบอกว่า ข้าพเจ้ามีความรู้ให้ ๕ พรรษา แต่ยังไม่แตกฉานที่ว่ามีความรู้ ๕ พรรษา ข้าพเจ้าทราบด้วยตนเองไม่ได้ แต่ที่ว่ายยังไม่แตกฉานนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจความมุ่งหมายของพระสารประเสริฐได้ คือต้องการให้ข้าพเจ้าบวชเป็นพระศุกส์พักหนึ่ง เปรียบเหมือนคนที่ไม่เคยเข้ามหาวิทยาลัย แม้มีความรู้ก็รู้แต่ผิวชา ส่วนชีวิตของมหาวิทยาลัยต้นลึกหนาบางเป็นอย่างไรยังไม่รู้ ก็จะถือว่าได้ชื่อเป็นนิสิตในมหาวิทยาลัยพระยังไม่ได้ ข้าพเจ้าขอขอบใจเพื่อนที่มีความหวังดีไว้ในที่นี้อีกครั้งหนึ่ง

เขียนถึงตอนนี้ นึกขึ้นมาได้ว่าผู้ซึ่งมีอิทธิพลแก่พระสารประเสริฐ เมื่อครั้งทำหนังสือหิโตปเทศครั้งแรกมีอยู่อีก ๒ คน คือ พระสาณะเศรษฐสุนทร (พัก สาณะเศรษฐ) และพระไพโรสณฑ์สารรักษ์ (เทียน สุพินธุ) พระสาณะ-

เศรษฐสุนทร เป็นข้าราชการกรมไปรษณีย์โทรเลข เป็นผู้ใฝ่ใจเรื่องภาษา
สันสกฤตและมีตำรับตำราภาษาสันสกฤตมาก หนังสือทิโตนเทศฉบับแปลเป็น
ภาษาสันสกฤต ซึ่งนักปราชญ์ชาวอินเดียเป็นผู้แปล และที่เราต้องการตลอดจน
ข้อแนะนำต่าง ๆ อันเกี่ยวกับเรื่องภาษาสันสกฤต เราได้มาจากท่านผู้
พระสวามีเศรษฐสุนทรไม่ใช่ผู้เขียน แต่เป็นผู้ชอบศึกษาหาความรู้แปลกๆเช่น
สิ่งเอาตำรายาภาษาสันสกฤตเข้ามา และจดเอาชื่อเครื่องยาซึ่งมีอยู่ในตำรานั้น
ลงชื่อซึ่งไม่สามารถจะสืบชื่อภาษาไทยได้ ผากแขกที่ไปอินเดียให้ช่วยซื้อมา
ด้วย พระสวามีเศรษฐสุนทรเล่าให้ฟังว่าชื่อเครื่องยาลงอย่างที่เราจดชื่อสันสกฤต
ผากแขกไปซื้อถึงอินเดีย ได้มาเป็นเครื่องยาที่มีอยู่ดกดันราคาเพียงไฟเบย
ในเมืองเราก็มี เพราะฉะนั้นกระบวนซื้อขายเป็นภาษาสันสกฤตตรงกับชื่อไทยว่า
อะไร ท่านผู้เป็นบุตรคนหนึ่ง เรื่องไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร ส่งชื่อออกไป
ได้สิ่งที่ในบ้านเรามีอยู่ดกดัน มีเรื่องขายอยู่เรื่องหนึ่ง เมื่อเวลานิยมปลูกต้น
ปาล์มกัน เพื่อนของข้าพเจ้าคนหนึ่งพบซื้อต้นปาล์มในแคตตาลอกขายต้นไม้
ของฝรั่ง ดูนูที่มันอยู่ในแคตตาลอกเล่มนั้นเห็นชอบกล คงเป็นไม้แปลกโบราณ
พอใช้ บอกชื่อไว้ว่า Wallachia Palm ราคาถูกด้วย รวยละคราวนี้ส่งเข้า
มาหลาย ๆ ต้นเป็นขายออกตัวได้ถมไป ครั้นเมื่อต้นไม้ที่ส่งไปเข้ามาถึง พอ
แก้ห่อออกดูท่านเดาออกใหม่ว่ามันเป็นต้นอะไร มันก็เป็นต้นเต้าร้างขนาดต้น
เล็ก ๆ หลายสิบต้น เป็นต้นไม้ที่เราไม่นิยมปลูกกันในบ้านเพราะชื่อมันไม่ดี
ตกลงต้นเต้าร้างเหล่านั้นได้รับเกียรติยศแค่โยนทิ้งลงแม่น้ำไปเท่านั้น

พระไพโรจน์สถลารักษ์ ที่ข้าพเจ้านำพระสารประเสริฐไปรู้จักเป็นคน
ที่สอง เป็นข้าราชการกรมป่าไม้มีความรู้ภาษาอังกฤษและภาษาบาลีสงู ข้าพเจ้า
เชื่อว่า เวลานั้นยังมีตัวอยู่ในประเทศพม่า เพราะเป็นชาวพม่า พระสารประเสริฐ

ได้ตำราเรียนภาษาบาลีจากท่านผู้หลายเล่ม และจากหนังสือเหล่านี้พระสาร-
ประเสริฐ เอามาเป็นแนวทางการคิดในการสอนบาลีของพระสารประเสริฐ

ระหว่างนี้เกิดมีหนังสือพิมพ์รายเดือนไทยเชชม ผู้ซึ่งอยู่ในคณะ
หนังสือพิมพ์ไทยเชชมเป็นเพื่อนชอบพอกันทุกคน การเขียนหนังสือของเรา
ในตอนนี จึงเขียนลงในหนังสือไทยเชชมเป็นส่วนมาก ที่เป็นเรื่องใหม่และ
ลงติดต่อกันหลายเดือนก็มี เช่น ลัทธิของเพื่อนนางคอน กามนิตและสตุติ
เด็ก ๆ เป็นต้น เป็นการแปลกที่ในหนังสือไทยเชชมฉบับวิสาขบูชา พ.ศ.
๒๔๖๙ พระสารประเสริฐเขียนเรื่อง “กฤษณมะ” ลงหนังสือไทยเชชมใช้นาม
ปากกาว่า “พณพิลาส” ในนั้นเล่าถึงประโยชน์ของการบวชเรียนซึ่งเปรียบกับ
คนที่ได้เคยเข้าโรงเรียนพระ ผิดกว่าคนที่ไม่เคยบวช (อย่างเช่นข้าพเจ้า) ถึง
รู้เรื่องพระศาสนาบ้างก็เป็นรู้อย่างไม่แตกฉาน ในตอนหนึ่งของเรื่องนั้น
กล่าวถึงเรื่องกำหนดวันพระราชทานเพลิงศพพระยาสุจันทรวิจิต ซึ่งเป็น
เพื่อนร่วมสำนักเรียนกับผู้เขียน และ “ตายเพราะกินเหล้าจัดเส้นโลหิตสมอง
แตก” เรื่องนี้ข้าพเจ้าลืมสนิท จนหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน บริบาลบุรี
ภัณฑ์) มาพูดขึ้น จึงระลึกขึ้นได้ คณะหนังสือพิมพ์ไทยเชชมมีกรณีกิจที่
จะต้องกระทำประจำปี คือมีการเล่นละครพูดจากบทพระราชนิพนธ์ของ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาธีรราชเจ้า ในวันที่ ๑
มกราคม ซึ่งเป็นวันคล้ายวันพระราชสมภพ แล้วตีพิมพ์พระราชนิพนธ์บท
ละครที่แสดงนั้นลงในหนังสือพิมพ์ไทยเชชม ในการแสดงละครนี้พระสาร-
ประเสริฐผู้หนึ่งที่เป็นตัวละคร อยู่ในเรื่องด้วยเกือบทุกคราวแสดงเรื่องเกี่ยว
กับการแสดงละครของพระสารประเสริฐ ข้าพเจ้าไม่ใคร่ทราบเพราะเป็นเรื่อง

หลังจาก ผู้ซึ่งอาจเล่าได้ก็คือ “มรกต” “ธันยวัน” “ศุภรหัต” และ “แม่ลูกจันทร์”

เนื่องแต่เหตุที่เราอ่านพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีภาษาสันสกฤต ที่ทำให้เราสนใจและรู้สึกศรัทธาในเรื่องราววรรณคดีของอินเดีย เรื่องที่เราอ่านซ้ำอยู่บ่อยครั้ง และพลิกุสเสมอเป็นอย่างดีรำลึกความรู้ คือ พระราชนิพนธ์ บ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์ ซึ่งทรงพระราชอุทิศสำหรับพระราชทานพระบรมราชาธิบาย พร้อมทั้งพระราชวินิจฉัยเปรียบเทียบเรื่องรามเกียรติ์ เราได้อาศัยพระราชนิพนธ์เรื่องนี้เป็นหลักสำหรับค้นคว้า หาที่มาของรามเกียรติ์บางตอนซึ่งไม่มีอยู่ในฉบับเดิมของฤๅษีวาลมิกิ ว่าจะได้มาจากทางใด เพื่อฉลองพระเดชพระคุณ พระผู้ทรงเรื่องบ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์ ซึ่งมีพระราชปรารภหวังพระราชหฤทัยไว้ในท้ายพระราชนิพนธ์นั้น การสาวเรื่องที่มาจากรามเกียรติ์เป็นเรื่องสนุกของเรา แต่จะต้องลงทุนทั้งทรัพย์และปัญญา เช่นวานเพื่อนที่อยู่หัวเมืองติดตามต้นฉบับรามเกียรติ์มลายู ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดปัตตานีเพียงเล่มเดียว ไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ ในมลายูมีเมืองกลันตันเป็นต้น ในที่สุดก็ไม่ได้มา ต้องขอร้องเพื่อนให้ถามจากปากคำของชาวมลายูรุ่นเก่า แล้วจดเป็นภาษาไทยส่งมาให้ ก็ได้มาอย่างกระต่อนกระแต่น จนมาเห็นฉบับที่เขาแปลเป็นภาษาอังกฤษอยู่ในหนังสือ J.R.A.S. (M.B.) เราจึงถ่ายออกมาเป็นภาษาไทย ให้ชื่อว่า “รามเกียรติ์มลายู” และตีพิมพ์เป็นเล่มขึ้นไว้พร้อมกับเรื่องทศรถชาดกเรื่องไมยราพณ์ของทวีป เพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับการค้นต่อไป การทำครั้งนี้เราได้รับพระกรุณาจากพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ที่มีพระเมตตาประทานสำเนาเป็นตัวพิมพ์ดีดเรื่องพระรามชาดกทางภาคอีสานมา

ให้ชุดหนึ่ง และรามเกียรติ์เขมร (ฉบับเก่า) เรื่องหนึ่ง หนังสือเรื่องพระราม
 ชาตก ต่อมามีพระสารประเสริฐและหลวงศรีอมรญาณ (ศรี อมร) ย่อเรื่อง
 และตีพิมพ์เป็นเรื่องเดียว ส่วนรามเกียรติ์เขมรยังไม่ได้ตีพิมพ์และสำเนา
 ต้นฉบับนั้นเดี๋ยวนี้ก็ไม่รู้ว่าหายไปไหน ต่อมามีเราหาเรื่องรามเกียรติ์เบงกาลี
 ฉบับย่อภาษาอังกฤษได้เล่มหนึ่ง จึงทำให้เรารู้สึกว่าเรื่องรามเกียรติ์นี้ชอบกล
 ตกไปอยู่เป็นวรรณคดีของชาติใด ก็เปลี่ยนรูปแปลออกไปจากต้นฉบับเดิม
 จนเหลวแหลก แม้ของเบงกาลีเองซึ่งเป็นชาวอินเดียแท้ๆ ก็มีอยู่หลายสำนวน
 เรื่องกลางตอนไม่เหมือนกัน รามเกียรติ์ของพม่าก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่เรื่อง
 ใกล้เคียงไปทางเบงกาลี แต่รามเกียรติ์ของญวนเกือบไม่มีเค้าว่าเป็นเรื่องรามเกียรติ์
 เพราะญวนเปลี่ยนชื่อในเรื่องเป็นชื่อญวนหมด แล้วยังเกณฑ์ให้พวกแขกจาม
 ซึ่งเป็นศัตรูคู่กันมาในประวัติศาสตร์ให้เป็นพวกวานรเสียด้วย ถัดจากนั้น
 เราได้หนังสือกล่าวถึงเรื่องรามเกียรติ์ของชาวอินโดเนเซีย คือ ชวามลายู แต่
 หนังสือนี้เป็นภาษาเยอรมันเราอ่านไม่ออก พระวรวงศ์เธอ พระองค์
 เจ้าธานีนิวัติ มีพระเมตตาอีกทรงเขียนหนังสือแนะนำให้ข้าพเจ้าถือไปหา
 ดอกเตอร์ธัมมัส ซึ่งเป็นอธิการราชทูตเยอรมันประจำประเทศไทยสมัยนั้น
 ดอกเตอร์ธัมมัส เมตตาเขียนจดหมายแนะนำเราไปยังดอกเตอร์เยอรมัน ซึ่งเป็น
 ผู้แต่งหนังสือเรื่องรามายณะของอินโดเนเซียฉบับนั้น และขณะนั้นอยู่ที่เกาะชวา
 แต่เราก็ไม่ทันได้กำหนดทำการติดต่อกัน พอที่ข้าพเจ้าได้รามายณะภาษาทมิฬ
 จากแขกทมิฬคนหนึ่งทีถนนสีลม หนังสือที่ได้มานี้มีขนาดใหญ่และหนาและ
 เป็น ๒ เล่มจบ มีรูปภาพอยู่มากหน้า นึกทีไรจำได้ว่าคงได้เรื่องบ้างเป็นแน่ เพราะ
 ระหว่างที่เราทำการค้นคว้า ไปได้ความรู้ว่า อารยธรรมและวัฒนธรรมของ
 ประเทศต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีนและอินโดเนเซีย ที่ว่าได้มาจากอินเดีย

หาใช้ได้มาจากมัธยมประเทศทั้งหมดไม่ ส่วนมากมาทางอินเดียภาคใต้ มีชาติ
 ทมิฬเป็นต้น แต่รามายณะที่เราได้มาเป็นภาษาทมิฬ หมดหนทางจะรู้เรื่อง
 ได้ปรึกษากันอยู่ว่าจะทำอย่างไร ในที่สุดตกลงว่า ลองแบกเอาหนังสือนี้ไปห
 พระสมุท ถามพราหมณ์ ป.ส. ศาสตรีกู ลงที่จะได้เรื่องอะไรบ้าง ตรงนี้จะ
 ขอแทรกเรื่องของหอพระสมุทสักนิด แต่ก่อนนี้ หอพระสมุท ซึ่งต่อมาเป็น
 หอสมุดแห่งชาติ เปิดให้ประชาชนเข้าไปอ่านหนังสือได้ทุกวันยกเว้นวันอาทิตย์
 ปีกวันหนึ่ง เราจึงไม่มีใครมีโอกาสไปหอสมุดได้ในวันเปิดเพราะวันหยุดราชการ
 ของเราพ้องกับวันที่หอพระสมุทปิด วันหนึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
 ตรัสถามเราว่า ทำไมไม่มาหอพระสมุทบ่อย ๆ กราบทูลว่าเวลาว่างของเรา
 เป็นวันอาทิตย์ซึ่งเป็นวันหอพระสมุทปิด จึงไม่มีใครมีโอกาสมา ต่อมาเรา
 เห็นหอพระสมุทเปิดวันอาทิตย์ จะเป็นเพราะด้วยทรงพระกรุณาเราเป็นพิเศษ
 หรือทรงพระดำริมาก่อนแล้วก็ไม่ทราบ

วันหนึ่งเราแบกรามายณะทมิฬมาหาความรู้จากพราหมณ์ ป.ส. ศาสตร
 หน้าที่ถามตรงที่มีรูปภาพตกแก่พระสารประเสริฐ เมื่อเปิดพบภาพแผ่นใดก็
 ชักถามพราหมณ์ว่าเป็นเรื่องตอนไหน ได้รับอธิบายแล้วจดไว้ ทำอย่างนี้
 ล่วงไปสักครูใหญ่ ก็ถึงภาพแผ่นหนึ่ง มีรูปลักษณะพระรามและบิราทรพระยา
 พานกำลังแสดงศรตรงไปยังยักษ์ซึ่งมีอยู่หลายคน ตรงนี้พราหมณ์ ป.ส.
 ศาสตรอธิบายว่า กำลังยิงมุลพล่า พอได้ยินคำว่ามุลพล่าเราก็หึ่ง เพราะ
 มุลพล่าเป็นน้องสหสเคชะ มีเรื่องอยู่ในรามเกียรติ์ แต่ในต้นฉบับรามายณะ
 ของवालमीกไม่มี พระสารประเสริฐถามว่า “ควไหนดเป็นมุลพล่า” พราหมณ์
 ป.ส. ศาสตร็ตอบว่า “หมคนั้น ไม่จำเป็นไม่ออกใช้” พระสารประเสริฐถาม

ว่า “อะไร ไม่จำเป็นไม่ออกใช้ ไอพิษหรือ” เวลานั้นมหาสงครามเพิ่งยุติลงไม่สู้ช้านัก เรื่องใช้ไอพิษในสงครามครั้งนั้นยังเป็นเรื่องที่ลึกลับที่สุด ๆ อยู่ จึงได้ตามเช่นนั้น ส่วนพราหมณ์ ป.ส. ศาสตรี เวลานั้นพุทธไทยยังไม่คล่องและไม่เข้าใจคำไทยว่าไอพิษคืออะไร ในที่สุดพูดไม่เข้าใจกัน ร้อนถึงข้าพเจ้าต้องเป็นล่ามพูดภาษาอังกฤษแทน จึงได้รู้เรื่องราว มุลพลำไม่ใช่ชื่อพระยาอภัย แต่เป็นชื่อกองทหารรักษาพระองค์ของทศกัณฐ์ เป็นกองทหารที่ทศกัณฐ์เลือกคัดเลือกไว้ใช้เมื่อถึงคราวคับขันเข้าที่อัปจน เรื่องที่มาของมุลพลำในรามเกียรติ์จะมาจากทมิฬจะได้มาทางตรงหรือทางอ้อมก็ตามที่ ทำให้เราเกิดสนใจเรื่องวัฒนธรรมของทมิฬขึ้น และได้ความรู้แปลก ๆ เกี่ยวกับอักษรศาสตร์ประวัติศาสตร์ของไทยอีกหลายอย่าง ต่อมาเราพบรามายณะฉบับของแคว้นกัศมีระ ซึ่งเขาย่อเรื่องไว้เป็นภาษาอังกฤษในนั้นมีเรื่องตรงกันกับรามเกียรติ์อยู่มากแห่ง นึกประหลาดใจว่า ทำไมแคว้นกัศมีระซึ่งอยู่ห่างจากประเทศเราเป็นอย่างสุดหล้าฟ้าเขียว จึงมีเรื่องรามายณะพ้องกันกับของเรา นึกถึงประวัติศาสตร์อินเดีย ก็ระลึกได้ว่าอารยธรรมของอินเดียฝ่ายใต้มีชาติทมิฬเป็นต้น เคยแผ่ย่นขึ้นไปถึงอินเดียฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะเรื่องลัทธิศาสนาไศวะ เพราะฉะนั้น เราจึงเชื่อว่า รามเกียรติ์ของเราจะโดยตรงหรือโดยอ้อมก็ดี เห็นจะมาจากทมิฬเป็นส่วนมาก แต่เราก็ไม่สามารถจะทำการค้นคว้าก้าวหน้าได้ต่อไป เรื่องที่มาของรามเกียรติ์ ซึ่งเราต้องการทำเพื่อดำเนินตามรอยพระยุคลบาท แห่งพระบาทสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า ดังที่มีพระราชปรารภไว้ในพระราชนิพนธ์ บ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์ก็ต้องยุติลงเพราะทำไปไม่ตลอด

หนังสือที่เราทำร่วมกันอีกเรื่องหนึ่ง คือลัทธิของเพื่อน ที่ตีพิมพ์เป็นเล่มแล้วมี ๘ ภาค เป็นหนังสือซึ่งมีผู้นิยมกันอยู่ แต่เวลานี้จะหาได้ครบทั้ง ๘ ภาค เห็นจะหาไม่ได้แล้ว หนังสือลัทธิของเพื่อนมีเรื่องเกี่ยวกับการเขียนหนังสือของเรามาก ถ้าจะนำมาเล่าก็เห็นจะเป็นหลายหน้ากระดาษ และส่วนมากเกี่ยวกับชีวิตของข้าพเจ้ามากกว่าของพระสารประเสริฐ จึงจะยกไว้ แต่อย่างไรก็ดี หนังสือลัทธิของเพื่อนนี้และรวมทั้งหนังสือเรื่องรามเกียรติ์เป็นกำลังสำคัญในทางอ้อม ในการแปลและเรียบเรียงเรื่องกามนิท

หนังสือเรื่องกามนิทต้นฉบับเป็นภาษาอังกฤษ ข้าพเจ้าส่งข้อเข้านานหลายปีทีเดียว จึงได้แปลสู่ภาษาไทย เมื่อข้าพเจ้าได้หนังสือกามนิทมาใหม่ๆ อ่านแล้วก็จับใจ เล่าเรื่องให้พระสารประเสริฐ หลวงสรรพสารกิจและ “ธัญวัน” ฟัง คนทั้ง ๓ ก็ขอร้องให้แปล แต่ก็ไม่ได้แปล เพราะหนังสือเรื่องนั้นเกี่ยวกับวรรณคดีอินเดียและของพระพุทธรศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งเวลานั้นเรายังมีความรู้เรื่องเหล่านี้ไม่พอ แต่เป็นเรื่องที่เราหมายใจไว้แล้วว่า จะต้องแปล ระหว่างนั้นคิดหาคำไทยได้เหมาะกับคำภาษาอังกฤษคำใดที่มีอยู่ในหนังสือกามนิท เราก็จดจำคำนั้นไว้ เช่น Gateway ก็จดไว้ว่าทวารบด เป็นต้น เมื่อเราทำเรื่องลัทธิของเพื่อนได้ความรู้เรื่องของมหายานและความรู้อื่นๆ ะทางมาจนถึงปีอะไรก็จำไม่ได้ หลวงสรรพสารกิจจะมีอายุครบสามรอบคำริมีงานทำบุญอายุเป็นพิเศษ เราเห็นว่ามีความรู้บ้างแล้ว พอจะทำได้ จึงตกลงแปลเรื่องกามนิทจากฉบับภาษาอังกฤษออกเป็นภาษาไทย ลงในหนังสือพิมพ์ไทยเชชมก่อน แล้วยกเรื่องทั้งหมดให้เป็นของขวัญของหลวงสรรพสารกิจในวันเกิดนั้น การแปลภาคบนดินตอนที่กามนิทได้ตอบกับพระพุทธรเจ้า ข้าพเจ้าจึงใจแปล ให้เป็นคำคาชๆ ง่ายๆ ให้มีคำศัพท์แสงน้อยที่สุด และ

ขอรับรองไม่ให้พระสารประเสริฐแก้เป็นคำศัพท์นอกจากจำเป็นจริงๆ ส่วนภาคบนสวรรค์จะใช้ศัพท์สูงๆ อย่างไรก็ได้ เพราะฉะนั้นท่านที่เคยอ่านเรื่องกามนิต จะเห็นข้อความตอนภาคสวรรค์แพรวพราวไปด้วยศัพท์เพราะๆ และงามๆ ข้าพเจ้าจำได้ว่าแปลคำว่า mat ในภาษาอังกฤษว่า อาสนะ เพราะเป็นเรื่องพระพุทธรเจ้าทรงลาอาสนะลง พระสารประเสริฐเห็นแล้วก็หัวเราะบอกว่าที่รองนั่งของพระพุทธรเจ้า เขาไม่เรียกว่าอาสนะ เขามีคำใช้เฉพาะเรียกว่านีสทนสันถัตต่างหาก แล้วก็กล่าวต่อไปว่าจะติก็ไม่ลง เพราะเป็นเรื่องของศาสนา ถ้าไม่ได้เรียนก็ไม่รู้ อย่างไรก็ดีหนังสือกามนิตสำเร็จเป็นภาษาไทยโด่งดงาม เป็นเพราะพระสารประเสริฐเลือกหาคำมาใช้ได้เหมาะสมๆ เป็นอย่างที่เป็นภาษาอังกฤษว่า “คำเหมาะสมในที่ที่เหมาะสม” ฉะนั้น ถ้าท่านมีโอกาสเปรียบเทียบเรื่องกามนิตฉบับภาษาอังกฤษกับฉบับแปลเป็นภาษาไทย จะเห็นว่าเราแปลใกล้เคียงกับต้นฉบับตลอดไปยกเว้นแต่ตอนเดียวซึ่งกล่าวด้วยรหัสของโจร ที่ว่าเอาดาบตัดคอใครชาดก็ไม่มีใครฆ่าใคร เพราะไม่มีคอของใครชาด ตอนนี้ต้องศึกษาปรัชญาของโจรเสียเวลาอยู่หลายวัน พอเข้าใจบ้างแล้วจึงเรียบเรียงใหม่เอาจากความเข้าใจมากกว่าแปลตามตัว

พระสารประเสริฐรับราชการในตำแหน่งปลัดกรมอาลักษณ์ต่อมาจนถึงต้น พ.ศ. ๒๔๗๕ มีผู้บอกข้าพเจ้าว่าพระสารประเสริฐจะได้เป็นที่พระยาศรีสุนทรโวหาร ข้อนี้น่าไม่ประหลาดเพราะทางเดินบ่งให้เห็นอยู่จะแจ้งว่าจะต้องเป็นเช่นนั้น แต่พระสารประเสริฐก็ไม่ได้เป็นที่พระยาศรีสุนทรโวหาร เป็นอย่างเดียวกับที่พระมหาดรีไม่ได้เป็นพระอมรวิภักขิต เพราะมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระบอบราชการขึ้นใหม่ พระสารประเสริฐจึงย้ายมารับราชการ

ในกระทรวงศึกษาธิการ และได้รับบรรจุเป็นอาจารย์พิเศษประจำจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจนครบถ้วนที่ถึงแก่กรรม

พระสารประเสริฐกับข้าพเจ้าไม่ใช่จะเกี่ยวข้องกันมาอย่างใกล้ชิด แต่เรื่องแต่งหนังสือเท่านั้น ว่าถึงส่วนตัวทางครอบครัว กันนับถือกันเหมือนญาติสนิท เมื่อพระสารประเสริฐแต่งงานบุตรสาวคนโตคือนางสาวศรีวรรณกับนายรับ ศยามานนท์ บุตรพระยาราชนิกุล (ริน ศยามานนท์) และเมื่อแต่งงานนางสาวศรีกุลบุตรสาวคนที่สองกับนายสมพงษ์ รัชตรัตน บุตรพระยาเพาเนิสัยชอบ (เชื้อ รัชตรัตน) ก็ทำเป็นงานภายในระหว่างญาติผู้ใหญ่ของฝ่ายหญิงและฝ่ายชายเท่านั้น ทั้งนี้เป็นเพราะกำลังมีสงครามโลกครั้งที่ ๒ พระสารประเสริฐไม่ได้บอกใครที่เป็นเพื่อนฝูงให้ทราบ ยกเว้นแต่ข้าพเจ้าคนเดียวซึ่งรับหน้าที่เป็นเจ้าแม่ฝ่ายหญิง เมื่อแต่งงานบุตรสาวคนที่สองเร็ว ๆ นี้เอง พระสารประเสริฐบอกแก่ข้าพเจ้าว่าหมดห่วง เพราะมีบุตรหญิงอยู่สองคนก็ได้ปลูกฝังเป็นเหย้าเป็นเรือนไปแล้ว ยังมีห่วงอยู่แต่บุตรชายอีก ๓ คนซึ่งยังกำลังศึกษาอยู่ เมื่อเสร็จพิธีและเสร็จธุระแล้วข้าพเจ้าจะกลับแต่พระสารประเสริฐบอกว่ารอกินไก่สามอย่างก่อน ข้าพเจ้านึกว่าคงเป็นเนื้อไก่ผัดกระดุกไก่ ผัดเปรี้ยวหวานและเครื่องในไก่แกงจืด จึงตกลงปลงใจกินด้วยแต่ที่ไหนได้เมื่อยกจานไก่สามอย่างเข้ามามันกลายเป็นไก่สมมติ ได้แก่ตะไคร้ หั่น ถั่วลิสงและกุ้งแห้ง นอกจากนั้นยังมีเจ้าสิ่งเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ อันเป็นซัซโกซควรแก่การขบเคี้ยวเครื่องแกล้ม ทำให้นึกไปถึงข้อความที่ว่า

“นาคราชไชบาดาล ไหรอาจารย์อยู่ในถ้ำ

ผินคว่ำอยู่กลางนา มุกหลังคาอยู่ชายเลน”

เหล่านักรบว่าเป็นเครื่องเล่นพิเศษนักแล เป็นสิ่งอะไรบ้าง โปรด
 เตาเอาเถิด สักครู่ก็มีเพื่อนพระสารประเสริฐซึ่งข้าพเจ้ารู้จักดีมากันทีละคน
 สองคน รวมหมดด้วยกันเห็นจะ ๕ คน กรรวานก็ถึงเวลาเริ่มกินเจ้าไก่สาม
 อย่าง รู้สึกว่าเพลินคืออร่อยดีเพราะกินไปคุยกันไปอย่างสบายใจ เรื่องอร่อย
 นั้นเห็นจะจริง มันอย่างนี้เอง แม้พระอ้าหล่าจะทรงห้ามขาดว่าถ้ากินเป็นบาป
 แต่ป้าชาก็จะกินและต้องกินอย่างมีคุณธรรมที่ไม่เห็นแก่ตัว คือมีเพื่อนร่วม
 กินด้วย จึงจะสนุกจึงจะกินอร่อย พระอินทร์ก็กิน เทวดาเจ็กก็กิน เทวาฝรั่ง
 ก็กิน ข้าพเจ้าคิดว่าคุณธรรมที่ไม่เห็นแก่ตัวไหนจึงมีเรื่องเลี้ยงกันอย่างนี้
 ถ้ามีถึงเรื่องอื่น ๆ ด้วยจะดีหาน้อยไม่ คิดอีกทีเรื่องที่ไม่นเห็นแก่ตัวก็มาแต่
 เรื่องที่เห็นแก่ตัวนั่นเอง เป็นอย่างไกรมาจากไซ้ และไซ้มาจากไก่กระมัง
 ข้าพเจ้าร่วมสนุกได้สักหน่อยก็ลากลับ เพราะรถราไม่มีจะต้องออกกำลังเดิน
 เท้าจากบางซื่อมาบางรัก ยืนนานไม่ได้จะมีค้ำ เมื่อข้าพเจ้ากลับมาแล้ว เหลียว
 ไปดูทางห้องรับแขกซึ่งเป็นทีเลี้ยงไก่สามอย่าง เห็นศิระชนไว ๆ อยู่ตรง
 ช่อหน้าต่าง ข้าพเจ้าเป็นคนที่มีสายตาสั้น เมื่อมองดูแต่ไกลเห็นศิระที่
 ผลุบโผล่อยู่ก็สังเกตจำไม่ได้ถนัดว่าใครเป็นใคร ว่าไหนเป็นของพระสาร-
 ประเสริฐ และไหนไม่ใช่ เพราะเป็นพิมพ์เดียวเหมือนกันหมดมีซ้ำกันถึง
 สามคนช่างกระไรเหมือนกันจริง ๆ

พระสารประเสริฐกับข้าพเจ้าเคยเป็นกรรมการ ร่วมงานพิเศษกันมา
 หลายงาน แต่งานอะไรพระสารประเสริฐชอบไม่เท่างานชำระปทานุกรมเพราะ
 เป็นงานที่เคยทำในหน้าที่ราชการมาก่อน ทั้งเป็นงานที่ถุกินิสัยและเอาใจใส่
 ด้วย ถ้าไม่มีเหตุจำเป็นอย่างอื่นพระสารประเสริฐเป็นไม่ว่าดประชุมเลยถึงจะ
 ต้องเดินมากราวที่รถสาธารณะขาดแคลน เช่นจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มาห้องประชุมราชบัณฑิตยสถานทีหอสมุดแห่งชาติ พระสารประเสริฐก็สมัครใจ
มาประชุมจนได้ ในการประชุมชำระปทานุกรม ถ้าคำใดพระสารประเสริฐ
ไม่เห็นด้วย แม้ที่ประชุมจะลงมติไปแล้ว ก็ไม่ยอมตกลงด้วยง่าย ๆ เป็นเอา
“หัวชนกำแพง” ที่เดียว เกิดโต้เถียงกันอย่างรุนแรงเหมือนทะเลาะกันก็มี
บ่อย ๆ แม้พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรรณไวทยากร ซึ่งเป็นประธาน
ถ้าพระสารประเสริฐไม่เห็นพ้องด้วยกับเรื่องใดที่ชำระกันอยู่ก็เป็นไม่ลดละ
เรื่องทำประนีประนอมหรือ “พบกันครึ่งทาง” เป็นไม่ใคร่มี ลางที่ชำระคำ ๆ
เดียวกันเวลาถึง ๒ ประชุมก็เคยมี ประธานเคยตรัสว่า “ผมไม่ถือ เพราะ
พระสารประเสริฐเป็นคน ‘ขลังวิชา’” แม้พระสารประเสริฐจะเป็นคนยอมยาก
แต่ต่อมาถ้าเห็นด้วยหรือเข้าใจดีแล้ว เป็นยอมง่ายที่สุด ยิ่งกว่านั้นเมื่อลงได้
เห็นด้วย เป็นถือธงออกหน้าที่เดียว ลางที่ถึงกับต้องร้องไห้เพราะอาจเลยธง
ข้าพเจ้าจำได้ว่าเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ก่อนหน้าพระสารประเสริฐถึงแก่กรรมไม่กี่
วัน พระสารประเสริฐไม่ยอมตกลงด้วยกับคำ ๆ หนึ่ง ความจริงคำนี้เคยตกลง
ในที่ประชุมมานานแล้ว แต่พระประเสริฐลืม ต้องโต้เถียงและอธิบายกันเสีย
แยะ ถึงกระนั้นก็ไม่ยอมแล้วสักครั้งหนึ่งพระสารประเสริฐจะนึกอย่างไรไม่ทราบ
พูดโพล่งออกมาว่า “ยอม” พวกเราก็ตกตะลึงถามว่าทำไมยอมเล่า พระสาร-
ประเสริฐตอบว่า “คิดคำนี้ได้แต่ไปคิดขัดขึ้นแก้คำอื่นคิดไปไม่ได้ตลอดจึงยอม”
เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่าพระสารประเสริฐหากจะมีความคิดเห็นเป็นอย่างไร
“หัวชนกำแพง” ก็ได้ ถ้ารู้สึกว่าคุณคิดของตนไม่ถูกก็กล้าบอกออกมาตรง
อย่างนั้นก็หาว่ายอม ไม่ใช่ว่าติดอยู่ในความเห็นของตนสะพัดไป ศิวะศรียานนท์
ซึ่งเป็นเพื่อนสนิทและเป็นกรรมการชำระปทานุกรมด้วยผู้หนึ่ง เคยพูดต่อว่า
พระสารประเสริฐในที่ประชุมว่า “เรื่องบาลีสันสกฤตคุณจะค้านอย่างไรก็เรื่อง

ของคุณ ใครเขาจะว่าอะไร แต่เรื่องที่ไม่ใช่ของคุณคุณก็ค้านอย่างยืนกรานหน้าคำ
หน้าแดงค้ำย หัวรั้นอย่างนั้นมันจะใช้ได้ที่ไหน” พระสารประเสริฐหัวเราะตอบว่า
“ก็มันเห็นอย่างนั้นจะให้ทำอย่างไร เดียวนี้เห็นด้วย แล้วก็ยอม จะว่าอย่างไร”

วันจันทร์ที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เป็นวันสุดท้ายที่พระสาร-
ประเสริฐมาประชุมชำระปะทานุกรม ข้าพเจ้ากำลังทำอักษรานุกรมศัพท์บัญญัติ
ศิลปะของฝ่ายตะวันตก ได้ส่งตอนต้น ๒-๓ หน้าไปให้พระสารประเสริฐดู
เมื่อ ๕-๖ วัน ที่ล่วงมาน้อย่างตามเคยของเราในการทำหนังสือ ขณะนั้น
ข้าพเจ้านึกคำได้คำหนึ่ง ซึ่งเห็นว่าเหมาะกว่าคำเก่าที่เขียนไว้เดิม จึงบอก
พระสารประเสริฐให้แก้คำในต้นฉบับที่ส่งให้ไปแล้ว พระสารประเสริฐถามว่า
“คำอะไรนะ” ข้าพเจ้าก็บอกไป พระสารประเสริฐจดลงกระดาษแล้วก็ถาม
อีกว่า “คำอะไรนะ” ถามเช่นนั้นซ้ำกันเห็นจะได้ตั้ง ๑๐ ครั้ง ข้าพเจ้าเกิดสงสัย
ว่าทำไมวันนี้พระสารประเสริฐจึงหูหนวก ก็ลุกขึ้นจากเก้าอี้ไปดูแผ่นกระดาษ
ที่พระสารประเสริฐจดไว้ ดูแล้วก็สะดุ้งใจเพราะจดไว้อ่านออกได้แต่คำแรก
เท่านั้น คำถัดไปจดไว้ไม่เป็นตัว นั่นเป็นอาการแห่งมรณญาณของพระสาร-
ประเสริฐใกล้เข้ามาแล้ว แต่ข้าพเจ้าไม่เฉลียวใจ ว่าจะจะเป็นวาระครั้งสุดท้าย
ตลอดเวลาประชุมพระสารประเสริฐนั่งเฉย เห็นได้ชัดว่าผิดปกติ จนศิษ-
ษยานนท์ทักขึ้นว่า “วันนี้บัลลังก์ทำไมเงียบ เห็นจะเป็นเพราะทำตัวผละมัว”
พระสารประเสริฐนิ่งไม่ตอบ พอเลิกประชุมพระสารประเสริฐคว้ากระเป๋าเสื้อ
กับหมวก เดินกระเด้งกระเด้งอย่างคนแก่ห่อหมอกจากห้องประชุมไปก่อน
ใครหมด ได้ความตอนหลังว่าเดินไปขึ้นรถประจำทางที่หน้าวังบูรพา ไปล้ม
ชวอนทนที่นั่น แต่ยังพุงคว่ำขึ้นรถต่อไปได้ พอหยุดถึงปากถนนจะเข้าบ้าน
พระสารประเสริฐก็ถ่วงลงจากรถก็ล้มฟุบลงไม่รู้สีกตัวสิ้นสมปฤติอยู่ที่นั่นเอง

แล้วก็ไม่ได้สติตลอดไปจนถึงวันสิ้นลมหายใจ ณ โรงพยาบาลวชิรพยาบาล
เมื่อวันจันทร์ที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๘ เวลาราว ๑๙.๕๐ น. วันจันทร์
เป็นวันแปลกสำหรับพระสารประเสริฐ เพราะพระสารประเสริฐเกิดวันจันทร์
ล้มเจ็บกวันจันทร์ ตายกวันจันทร์ และได้รับพระราชทานเพลิงศพ ณ วัด
มกุฏกษัตริยารามกวันจันทร์ที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๘ เรื่องชีวิตของพระ-
สารประเสริฐซึ่งข้าพเจ้าเขียนนี้ ก็เขียนด้วยบังคับใจให้แล้วใน ๗ วัน คือให้
จบลงในวันจันทร์ที่ ๑๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๘ ด้วย

เมื่อข่าวมรณกรรมของพระสารประเสริฐแพร่หลายรู้ไปถึงศิษย์ และ
ญาติมิตร ตลอดจนผู้ที่รู้จักกับพระสารประเสริฐต่างรู้สึกสลดใจมีความ
อาลัยเสียสยมาก เสียสยที่ข้าพเจ้าผู้เชี่ยวชาญวิชาอักษรศาสตร์ภาษาไทย
อันมีอยู่เป็นจำนวนจำกัด พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวงศ์ไวยากร
นายกราชบัณฑิตยสถานและประธานกรรมการชำระปทานุกรม มีลายพระหัตถ์
ทรงแสดงความเสียพระทัยไปยังนางสารประเสริฐ ดั่งมีข้อความต่อไปนี้

กระทรวงการต่างประเทศ

๘ มิถุนายน ๒๔๘๘

เรียน นางสารประเสริฐ

ข้าพเจ้าได้ทราบด้วยความเศร้าสลดอย่างยิ่งว่า คุณพระสารประเสริฐ
ได้ถึงแก่กรรมเสียแล้ว คุณพระได้เป็นกำลังของคณะกรรมการชำระปทานุกรม
ตั้งแต่ต้นตลอดมา โดยได้ใช้วิชาความรู้อันกว้างขวางในทางภาษาและวรรณ
คดี ทั้งในส่วนบาลี-สันสกฤตและในภาษาไทยให้เป็นคุณประโยชน์แก่การ
ชำระปทานุกรมอย่างที่สุด ข้าพเจ้าจึงขอตราความดีความชอบและอุปการะคุณ

ของคุณพระไวยในทันทน์ พร้อมกับขอแสดงความเสียใจไว้อาลัยอย่างซาบซึ้ง
ด้วย

ขอแสดงความนับถือ

วรรณไวทยากร

(พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรรณไวทยากร)

นางสาวสุภา จันทะศิริ ซึ่งเป็นศิษย์คนหนึ่งของพระสารประเสริฐ
นำโคลงที่พระสารประเสริฐ แต่งไว้เป็นครั้งสุดท้าย ๒ บทมาให้ข้าพเจ้าจำได้
ว่าบทหนึ่งเป็นข้อความที่ข้าพเจ้าอ่านพระสารประเสริฐให้ช่วยแต่ง ขอนำบท
โคลงทั้งสองมาลงไว้เป็นอนุสรณ์ในที่นี้ด้วย

“รักตนแม่พันเปรียบ

ไฉใด พ่อเฮย

รักบุตรแม่สุดใจ

แม่แล้ว

อันประจักษ์รักปานไร

ปานรัก สองฤา

ยังหน่วงนบดวงแก้ว

ก่อนทั้งสามศรี”

“ไฟคุณหนูนุชพียง

อันชนม์

ฤทธิโรจน์โทษเผาสนธิ์

พิบัติผ้าย

ใครประกอบชอบชมผล

พึงประโยชน์ ผองแฮ

ผิวประกอบร้ายรับร้าย

ลาวร้อนแรงผลาญ”

ข้าพเจ้าเขียนชีวิตพระสารประเสริฐถึงตรงนี้ก็วางดินสอที่เขียนลงบนโต๊ะ
เอนตัวเอาหลังพิงพนักเก้าอี้อย่างทอดนุ้ย ตาเหม่อมองดูกระดาษแผ่นสุดท้าย

ซึ่งเขียนเรื่องชีวิตครั้งสุดท้ายของพระสารประเสริฐ ทันใดนั้นก็เกิดความคิด
 เลื่อนลอยขึ้นชั่วขณะ คิดทวนถอยหลังรำพึงถึงชีวิตของเราคือของพระสาร-
 ประเสริฐและของข้าพเจ้า ความเป็นไปในชีวิตของเรา ส่วนใหญ่หมกมุ่นอยู่
 ด้วยเรื่องทำหนังสือ แสวงหาความรู้แทรกกระคนปนไปกับการงานในหน้าที่
 ชีวิตของเราความรู้ของเราก้าวไปข้างหน้าเรื่อย และเราก็มักคับให้เป็นไปเช่น
 นั้นด้วย เร่งวันเร่งคืน ก้าวหน้าเรื่อยไปถึงสิ่งนั้นแล้ว ก็ก้าวหน้าต่อไปหาสิ่ง
 โน้น พอพูนกันเป็นลำดับ เราเมื่อ ๒๐ ปีก่อนโน้น ถ้าจะเปรียบอย่างที
 ไรว่า ก็เหมือนชายหนุ่มออกเดินทางแต่เข้ารับชมักเขม้นข้ามโขดเขาลำเนา
 ไม้ ตะเกียกตะกายบ่ายป็นจากเขาสูงขึ้นไปสู่ภูโน้น ยิ่งไปก็ยิ่งพบโขดเขาใหม่ ๆ
 ขวางหน้าอยู่รำไป เรารู้สึกอึดใจว่าเดินทางข้ามเขาซึ่งขวางเป็นอุปสรรคมาได้
 อย่างรวดเร็ว ดีใจที่สามารถบากบั่นฟันฝ่าข้ามที่ทุรกันดารแห่งความที่ยังไม่รู้
 ล่วงมาได้โดยลำดับ ตกเวลาเที่ยงวันหยุดพักหนึ่ง เหลียวหลังไปดูทางที่มา
 แล้ว ทอดตาเลดูตามบริเวณรอบข้าง ก็เกิดความประหลาดใจว่า เดินทาง
 มาได้ไกลหนักหนา เวลาบ่ายเลยเที่ยงวันแล้วเราลุกขึ้นและเดินทางต่อไป
 คราวนี้ไม่มีชันเขา แต่ว่าเป็นลงจากเขาก็กไม่ช้าก็จะถึงเวลาเย็น ตะวันก็จะ
 ยอแสงรอน ๆ และแผ่วคมีอ่อน ๆ ไม่แก่กล้า เอบอบซาบซ่านไปทั่วโลกพิภพ
 แล้วความสงบสงัดเงียบวังเวงใจในเวลามืดค่ำ ก็จะเข้าครอบงำชีวิตของเราให้
 เป็นความหลับมึนรู้ตื่น เอ๊ะ นี่จะรีบเร่งกันไปไหน มีจุดหมายปลายทางคือ
 อะไร เราก็ไม่มีแผนที่สำหรับนำทาง และก็ไม่ว่าเบื้องหน้าโน้นแดนโน้นมี
 อะไรบ้าง เราเองก็ไม่รู้แน่ ว่าเราต้องการจะไปให้ถึงหรือไม่ คือไปยังที่ซึ่ง
 ถ้ามีก็ไม่แน่ใจว่าอยากจะไปให้ถึงเร็วดีหรือไม่ดี มีประโยชน์อะไรจะบ่ายป็นเขา
 จากภูโน้นไปสู่ภูโน้นไม่มีที่สิ้นสุด ครั้งสุดท้ายปลายทางก็ไม่มีอะไร จะเป็น
 หลงวกเวียนอยู่ที่เดียวเสียแล้วกระมัง นี่มันจะไปลงเอยเอาที่ว่า “แม้งานการ

เป็นของดีการเล่นเป็นของดี แต่ก็เป็นที่ควรจะให้รู้เสียด้วยว่า การงาน
และการเล่นเหล่านี้จะเป็นปัจจัยพาเราไปไหน” บัดนี้พระสารประเสริฐเดินทาง
ล่องหน้าไปก่อนข้าพเจ้าแล้ว พระสารประเสริฐตายแล้ว สังขารซึ่งเป็นเครื่อง
ปรุงแต่งเป็นรูปร่างของพระสารประเสริฐ เป็นร่างกายซึ่งเคยมีชีวิตจิตใจก็
กลายเป็นแต่ซากเปล่า นอนนิ่งแข็งชื้อเย็นมลิติชิตอยู่ในที่แคบจำกัด ดังที่ได้
เห็นเป็นครั้งสุดท้าย และบัดนี้ซากนั้นก็มลายหายสูญไปหมดแล้ว ร่างกายมี
เขตสุก แต่ดวงวิญญาณคือชีวิตของพระสารประเสริฐมีเขตสุกใหม่ หรือว่า
เวลานี้จะร่อนเร่ไปไหนไหน ไปสู่ภพซึ่งอยู่พ้นดวงดาวที่เห็นอยู่ไกลลิบ ๆ ไกล
แสนไกลโน้นกระนั้นหรือ หรือว่าร่างกายที่กลายเป็นดิน จะเกิดก่อเป็นร่าง
กายของพระสารประเสริฐขึ้นใหม่ เป็นร่างที่ใหญ่กว่าและแข็งแรงดีกว่า หรือ
ว่าจะเป็นอย่างไรโน่น ก็เหลือรู้ แต่ทว่ามีอยู่อย่างหนึ่งซึ่งอยู่คือ

“Tout lasse, tout casse, tout passe, Et tout renaît”

(สพฺพเตว ชราขมฺมา เกพขมฺมา จ เกวลา อจฺยนฺติ จ สพฺพเต
สพฺพสฺว ปฺนพฺโกโว)

สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้แล ย่อมทรุดโทรมไปเป็นธรรมดา

สิ่งทั้งหลายทั้งสนี่ ย่อมแตกทำลายไปเป็นธรรมดา

สิ่งทั้งหลายทั้งหมคนี่ ย่อมเป็นไปล่วง

สิ่งทั้งหลายทั้งมวลแล ย่อมมีภพใหม่

เสฐียรโกเศศ

(พระยาอนุนานราชชน)

จากหนังสือ “สมญาภิธานรามเกียรติ์” เรียบเรียงโดย “นาคะประทีป” และชีวิตและงาน
ของ “นาคะประทีป” ข้อเขียนของ จมื่นเทพนครนาทร ‘เสฐียรโกเศศ’ และ ม.ร.ว. สุนนชาติ
สวัสดิกุล. กรุงเทพฯ, แพร่พิทยา, ๒๕๑๐.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์การศาสนา ๓๑๔-๓๑๖ ถนนบำรุงเมือง กรุงเทพฯ
นายวนิก เงินไฟโรจน์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๒๑